

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ZİRAİ EĞİTİM HAMLESİ: HÜDAVENDİGAR HAMİDİYE ZİRAAT AMELİYAT MEKTEBİ VE NUMUNE ÇİFTLİĞİ (1891- 1909)*

AGRICULTURAL EDUCATION MOVE IN THE ABDULHAMID II PERIOD: HUDAVENDIGAR HAMİDİYE AGRICULTURAL PRACTICE SCHOOL AND SAMPLE FARM (1891-1909)

Ahmet VURGUN** Öz

II. Abdülhamid döneminde eğitimin modernleştirilmesi doğrultusunda pek çok gelişme yaşanmıştır. İlk, orta ve yükseköğretimde olduğu gibi mesleki ve teknik eğitim alanında da yeni eğitim kurumları tesis edilmiştir. Özellikle mesleki eğitimde, ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durum dikkate alınarak adım atılmaya çalışılmıştır. Bu konuda en temel örneklerden birini ziraat meselesi ve ziraat mektepleri oluşturur. II. Abdülhamid iktidara geldikten sonra ziraat alanında modernleşme ve ziraat eğitimi gündeme gelmiş ve Halkalı'da bir ziraat mektebi tesisine girilerek uzun ömürlü ilk adım atılmıştır. Ziraat Mektepleri sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış, vilayetlerde de tesis edilmiştir. İşte bu çalışmada, II. Abdülhamid dönemi eğitim politikaları ve ziraat anlayışı doğrultusunda Bursa'da açılan Hüdavendigar Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği ele alınmıştır. Bu bağlamda, mektebin açılış süreci, idari ve öğretim kadrosu, müfredat ve dersler, imtihanlar, öğrenci sayısı, mezuniyet, mektebin sosyal durumu ile çiftlik hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bursa'daki Ziraat Mektebi, döneminde Halkalı ve Selanik Ziraat Mektepleri ile birlikte, Osmanlı Devletinde modern ziraat eğitiminin verildiği üç eğitim kurumundan biridir. Akabinde Meşrutiyet ve Cumhuriyet Türkiye'sinde varlığını devam ettiren bu okul, günümüzde II. Abdülhamid döneminde inşa edilen ziraat mekteplerinden tarihi misyonunu devam ettiren tek okul olma özelliğiyle, Türk eğitim tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler

II. Abdülhamid, Bursa, Tarım,
Modern Eğitim, Ziraat Eğitimi,
Ziraat Mektebi

Keywords

Abdülhamid II, Bursa, Agriculture,
Modern Education, Agricultural
Education, Agriculture School

*Dr. Öğr. Üyesi, Marmara
Üniversitesi Atatürk Eğitim
Fakültesi Tarih Öğretmenliği
Anabilim Dalı

ahmetvurgun43@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9148-7285
İstanbul / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 03/11/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

Abstract

During the reign of Abdülhamid II, there have been many developments to modernize education. As in primary, secondary, and higher education, new educational institutions were established in the field of vocational and technical education. Especially in vocational education, the socio-economic situation of the country is taken into consideration and steps have been taken. One of the most basic examples in this regard is the question of agriculture and agricultural schools. After Abdülhamid II came to power, modernization, and agriculture education in the field of agriculture came to the agenda and a

* Bu çalışma yazarın "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri" adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır

long-lasting first step was taken by entering an agricultural school facility in Halkalı. Agricultural Schools were not only limited to İstanbul, but also established in provinces. In this study, Hüdavendigâr Agricultural School and Sample Farm opened in Bursa in line with the educational policies and agriculture understanding of the period of Abdülhamid II was discussed. In this context, detailed information about the opening process of the school, administrative and teaching staff, curriculum and courses, examinations, number of students, graduation, social status of the school and the farm were given. The Agricultural School in Bursa, along with the Halkalı and Selanik Agricultural Schools, was one of the three educational institutions in the Ottoman Empire where modern agriculture education was given. Subsequently, these schools continue to exist in the Constitutional Monarchy and the Republic of Turkey, the only school of its kind today maintained its historic mission of the agricultural school built Abdülhamid II period, has a unique place in the history of Turkish education.

GİRİŞ

II. Abdülhamid döneminde eğitimi ülke sathına yayma ve taşrada yaygınlaştırma konusunda bir bilinçlenme yaşanmıştır. Böylece bir taraftan okullardaki eğitimin niteliği artırılmaya çalışılırken diğer yandan bayındırlık, altyapı, şehirlerde büyüme, sağlık alanındaki gelişmeler, belediye hizmetleri vb. gibi kentleşme ve sosyalleşme olguları, ziraat, ticaret ve sanayi eğitimini zorunlu kılmış ve bu okulların açılması bir nevi zorunluluk halini almıştır (Nurdoğan, 2011, s. 42, 43; Vurgun, 2020). Osmanlı Devletinin başında bulunan Sultan II. Abdülhamid de, daha şehzadelik yıllarında zirai hayatın içerisinde yer almış ve başlıca ekonomik kaygısını ziraat oluşturmuştur. Hatta devletin gerçek kurtuluşunu ülkenin tarımsal üretim potansiyelini artırmakta görmüştür (Georgeon, 2012, s. 338; Akarlı, s. 258). Tarımın bu dönemde ülkenin başlıca ekonomik faaliyetlerinden biri olup gittikçe önem kazandığı ve Osmanlı tebaasının askerlikten sonraki en önemli uğraşının ziraat olduğu dikkate alındığında (Quataert, 2008, s. 31, 32; Çeşme, 2014, s. 41), zirai modernleşme ve kalkınma konusunda toplumsal bir bilinçlenmenin zorunluluğu ortaya çıkmıştır. İşte bu zorunluluk neticesinde dönemin zirai anlayışı; zirai bürokrasinin oluşumu, uzman yetiştirme, ziraat okulları ve numune tarlalarının açılmasıyla şekillenip modernleşme konusunda ciddi bir mesafe kat edilmiştir.

Tanzimat döneminde temelleri atılan zirai bürokrasi, II. Abdülhamid döneminde kurumsallaşarak gelişim göstermiş ve merkezdeki nezaret dışında 1880’de Ziraat ve Sanayi Odaları kurulmuştur. Bu odaların kurulmasında, halkın başlıca geçim ve zenginlik kaynağı olan tarımda geride kalındığı ve verimin düşük olduğundan hareketle, ülkede tarımın gelişmesi için bu alandaki yenilik ve teknik bilgileri yaygınlaştırma düşüncesi etkili olmuştur. Ziraat Odaları sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış, 1897’ye gelindiğinde Edirne, Kastamonu, Konya ve Trabzon vilayetleri başta olmak üzere ülke sathında 99 oda açılmıştır. Yine 1892’de yaşanan bazı gelişmelerle birlikte zirai eğitimin bürokratik ayağı oluşturulmaya çalışılarak “Ziraat Heyet-i Fenniyesi” kurulup beş şubeye ayrılmıştır. Ülke tarımının bütün yönleriyle ilgilenecek olan bu yapıdan biri, zirai eğitim işlerine bakan üçüncü şubedir. Bu şubenin görevi, tarım okulları ve numune tarlaları açmak ve yönetmek olarak belirlenmiştir (Güran, 1999, s. 306). 1893 yılında da Orman Maadin ve Ziraat Nezaretinin kurulmasıyla tarım alanında Tanzimat’ta temeli atılan zirai bürokrasi nihai yapısına kavuşmuştur. Bu nezaretin başına ise II. Abdülhamid’in oldukça yakınında yer alan ve Katolik bir Süryani olan Selim Melhame getirilmiştir (Quataert, 2008, s. 84). Tarımla ilgili nezaretin başına böyle bir ismin getirilmesi, II. Abdülhamid’in dönemin zirai politikalarıyla doğrudan alakalı olup müdahale ettiğini göstermektedir.

Ziraat alanında sadece bürokratik mekanizma geliştirilmeye çalışılmamış aynı zamanda bu mekanizma, alanında eğitim almış uzman kişilerden oluşmaya başlamıştır. Örneğin Fransa’daki Grignon Ziraat okulundan mezun olan Amasyan Efendi 1889 yılına kadar, Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlı olarak ziraat müdürlüğü yapmıştır. Yerine Avrupa’daki ziraat okullarından mezun olan Nuri Efendi ziraat müdürlüğüne getirilerek 1893 yılına kadar bu görevini devam ettirmiştir. Bunların

yanı sıra ziraat heyet-i fenniye üyeleri de uzman kişilerden seçilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla ziraat bürokrasisinde, zirai konularda belirli bir birikime sahip bürokratlar ya da Avrupa ziraat okullarından mezun olan parlak gençler istihdam edilmeye başlanmıştır (Quataert, 2008, s. 88, 89). Ayrıca bu dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi projesi kapsamında ziraat alanında da uzman yetiştirmek için Almanya ve Fransa'daki ziraat okullarına 31 kişi gönderilmiştir (Gençoğlu, 2014, s. 46).

Zirai eğitim konusunda en önemli adım ise ziraat mekteplerinin açılması ile atılmıştır. Esasen II. Abdülhamid ilk olarak 1877'de ziraat mektepleri konusunu gündemine almış ve projeler hazırlamışsa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bu çalışmaların aksamasına neden olmuştur. Ancak bu düşünceden taviz verilmeyerek, ülkede bir ziraat mektebi kurulması için Amasyan Efendi öncülüğünde hazırlanan ve Avrupai düzeyde âli derecede bir ziraat mektebi ve buna bağlı bir numune çiftliği açılmasını kapsayan proje II. Abdülhamid tarafından onaylanmıştır. Böylece ziraat mektebinin açılması ile ilgili süreç başlayarak, 1883'te 6.500 dönümlük bir alanı kapsayan büyük Halkalı Çiftliği 2000 liraya satın alınmıştır (Çeşme, 2014, s. 48, 50). İnşaata 1884 yılında başlanmış ancak binanın tamamlanması ve açılış süreci 1891'e kadar sürmüştür (Kadioğlu, 2005, s. 242; Çeşme, 2014, s. 51). Nihayet uzun bir inşaat süreci sonrası "Halkalı Ziraat Mektebi" 1891 yılında açılmış, ilk olarak Baytar Mektebi öğrencileriyle eğitime başlanmış, mektebin ziraat kısmına ise 1892'de öğrenci alımı yapılmıştır (Çeşme, 2014, s. 55; Yıldız, 2012, s. 297; Toruk, 2013, s. 26; Kadioğlu, 2005, s. 242). Halkalıdaki mektep, ziraat mektepleri hiyerarşisinde döneminde açılacak diğer okullardan üst konumdadır. Bununla beraber vilayetlerdeki ziraat mekteplerinden mezun olan öğrenciler, Halkalıya doğrudan sınavsız giriş hakkına sahip olmuşlardır (Quataert, 2008, s.103).

II. Abdülhamid döneminde modern zirai eğitimin gerçekleştirilmesi için Halkalı Ziraat Mektebi-âlisi dışında vilayetlerde de teorik ve uygulamalı zirai eğitimin yapıldığı okullar açılmış ve bu okullara bağlı olarak numune çiftlikleri kurulmuştur. Bu kapsamda açılan ilk ziraat mektebi, "Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği"dir. 1881 yılında eğitim-öğretime başlayan bu okul, tahsisat sıkıntısı ve hocalarının yetersizliği nedeniyle 1884'te kapanmıştır (Kadioğlu, 2005, s. 243). Böylece İstanbul dışında ziraat mektepleri açılması ile ilgili atılan bu adım çok kısa süreli olmuştur. Ancak aradan fazla bir zaman geçmeden Edirne'ye yakın başka bir vilayet olan Selanik'te 1887 yılında "Selanik Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" açılmıştır. Yanında bir de numune çiftliği olan bu mektebe zaman içerisinde böcekhaneye ve süthane gibi tesisler de kurulmuştur. II. Meşrutiyet devrinde Halkalı derecesinde bir yüksekokul seviyesine çıkarılmış ancak Balkan Savaşlarında Selanik'in kaybedilmesi üzerine kapatılarak öğrencileri Halkalı Ziraat Mektebine nakledilmiştir (Kadioğlu, 2005, s. 243; Unat, 1964, s. 80; Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325, s. 593; Talay, 2007, s. 600, 605; Yıldırım, 2013, s. 588).

Bu dönemde vilayetlerde modern zirai eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere diğer bir mektep, Bursa'da açılmıştır. Bursa, II. Abdülhamid döneminde Anadolu'daki en zengin ikinci vilayet olan Hüdavendigâr vilayetinin merkez şehri olmasının yanı sıra iktisadi bakımdan da Osmanlı Devletinin önemli

yerleşim yerlerinden biri olmuştur (Quataert, 2008, s. 92). Bursa'nın iktisadi hayatında zirai faaliyetler başı çekmiştir. Uludağ'ın eteğinde geniş bir ovaya sahip olan Bursa'da tarım, her dönem önemini koruduğu gibi, uzun yıllar İstanbul'u tarım ürünleriyle beslemiştir. Bursa'da buğday, arpa, mısır gibi tahılların yanı sıra sebze-meyve, haşhaş, tütün, keten gibi tarım ürünleri ile ipekçilik, zeytincilik, bağcılık, dutçuluk, gülcülük, gibi tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmiştir (Kaplanoğlu, 2006, s. 105). Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Bursa'daki tarımsal üretimde önemli miktarda artış görülmüştür. Bunu o sıralarda şehirde görev yapan İngiliz, Fransız ve İtalyan konsoloslarının kayıtları ile yerli ve yabancı seyyahların verdiği bilgilerden de tespit edebilmek mümkündür. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Bursa'da üretim fazlası tarım ürünleri sadece iç pazarda hareketliliğe neden olmamış aynı zamanda limanlar üzerinden dış dünyaya açılmıştır (Oğuzoğlu, 2010, s. 5, 6).

Bu çalışmada II. Abdülhamid döneminin zirai anlayışı ve eğitim politikaları kapsamında Bursa'da açılan "Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği" incelenmiştir. Betimsel bir özellik gösteren çalışma kapsamında, Bursa'daki Ziraat Mektebiyle ilgili bulgular derlenerek, bu mektebin dönemin modern zirai eğitim-öğretim faaliyetlerindeki yeri ve önemini tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışmanın verilerinin toplanması sürecinde ilk olarak konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Araştırma konusunu oluşturan temel bilgiler ise, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan kataloglar ve dosyalar taranarak elde edilmiştir. Bu kapsamda özellikle Yıldız arşivi ve II. Abdülhamid'in iradelerinden istifade edilmiştir. Daha sonra, dönemin resmi yıllıkları olarak her vilayet için çıkarılan vilayet salnamelerinden Hüdavendigâr Vilayet Salmamelerine ulaşılarak konu ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra ilgili tarih aralığında Bursa'da çıkan yerel gazeteler olan Bursa ve Hüdavendigâr'dan ulaşılabilen nüshalar taranmıştır. Yine dönemle ilgili hatıralar, Bursa'ya gelen seyyahlar ile ziyaretçilerin hazırladıkları eserler incelenerek konu ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Ayrıca Bursa'da saha araştırması yapıp, ziraat mektebinin yeri ve arazisine gidilerek, eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bina ve müstemilatı incelenmiştir. Akabinde araştırma sonucunda elde edilen bulgular sınıflandırılarak başlıklara ayrılmış ve başlıklar içerisindeki bilgiler kronolojik olarak sunulmuştur. Araştırma konusu kapsamında yer alan müfredat ve dersler, idari ve öğretim kadrosu ve öğrenci sayısı ile ilgili bilgilerin rahat okunup anlaşılması için gerekli yerlerde tablolar oluşturulmuştur. Nihayetinde ise başlıklar halinde ayrılan bilgiler yorumlanıp değerlendirilmiştir.

Mektebin Kuruluşu ve Gelişim Süreci

II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde Edirne ve Selanik'ten (Kadioğlu, 2005, s. 243) sonra diğer bir ziraat mektebi, 1891 yılında Bursa'da açılmıştır. "Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak adlandırılan bu mektebin ve yanındaki çiftliğin kuruluş amacı: "Hüdavendigâr Vilayeti dâhilinde bulunan çiftlik, bağ, bahçe ve tarla sahipleri velhasıl ziraatla uğraşan kimselerin çocuklarına ziraatı fenni usullerle doğrudan doğruya talim ettirerek çiftçi yetiştirmek" olarak belirlenmiştir (BOA., İ. MMS., 122/5225). Bununla birlikte kurulmasında sadece modern tarımı bilen çiftçilerin

yetiştirilmesi değil aynı zamanda tarımsal faaliyetlere yatkın olan vilayetin gelecekte bu konuda ihtiyaç duyacağı memur ve uzmanları yetiştirme düşüncesi ile II. Abdülhamid'in ülkedeki ziraatı geliştirme konusundaki arzusu da etkili olmuştur (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1316, s. 266; Hasan Taib, 1323, s. 14).

Açılması kararlaştırılan ziraat mektebi kurulmadan önce birtakım hazırlıkların ve planlamanın yapıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim kurulması kararlaştırılmış olan mektebin leyli ve nehari olarak küçük bir numune çiftliği tarzında oluşturulması gerektiğinden bahisle bunun için şehrin civarında satın alınması gereken 1000 dönüm kadar bağ, bahçe ve arazi ile eşya, demirbaş alat, hayvanat, muallim maaşları vb. ihtiyaçlar için gereken meblağın karşılanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca mektebin bir an evvel açılması gerektiği üzerinde durularak Avrupa'da eğitim almış ziraat usulüne vakıf ziraat müfettişinin vilayette bulunduğu vurgulanmış, ziraat yöntemlerinin geliştirilmesi konusunda ahalinin hissedar edilmesi için lazım olan şeylerin karşılanacağı da belirtilmiştir (BOA., MV. 35/70). Böylece mektebin açılış sürecinde bir envanter çalışması yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu arada mektebin kuruluşunda vilayet bürokrasisinin ve yerel unsurların da katkısı olmuştur. Dönemin valilerinden Mahmud Celaleddin Paşa ve Ticaret Odası, mektebin inşası sürecine katkı sağladığı gibi Bursa sandığı, kârının %35'ini mektebin inşaa masraflarına ayırmıştır (Üsküdari, 1972, s. 134; Quataert, 2008, s. 129).

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, Bursa'ya 8,5 km mesafede, Mudanya yolu üzerindeki Karaman köyünde kurulmuştur. Bursa ovasının en iyi yerlerinden birinde kurulan mektep, binası dışında 956 dönüm araziyi içerisinde barındırmıştır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1307-1308, s. 247; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 596). Mektebin yerinin tedarikinde kamulaştırma faaliyeti yapılarak, Hamitler köyünden Topaloğlu Mehmet Ağa ve Bilâdiyünüs köyünden Pamir ailesinin arazileri satın alınmıştır. Mektebin adı II. Abdülhamid'e izafeten salnamelerde "Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak geçmekle birlikte, mektepten zaman zaman "Ziraat Ameliyat Mektebi" ve "Bursa Hamidi Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak da bahsedilmiştir (Sedad, 1934, s. 25; Bursa İl Yıllığı, 1973, s. 265; Çiftçi, 2009, s. 292). 7 Mart 1890'da temelli atılan mektebin açılışı, 20 Mart 1891'de gerçekleştirilmiştir (Kepecioğlu, 2010, s. 280; Kaplanoğlu, 2006, s. 90). Ziraat Mektebinin binası fevkalade süslenmiş ve yanında numune çiftliği, ahırlar ve ambarlar ile müştemilatı yer almıştır. Çiftliğe bazı hayvanlar peyderpey tedarik edilerek, zamanla uygulamalı ziraatla ilgili Avrupa'dan bir hayli makine getirilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1307-1308, s. 247; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1316, s. 266). Ücretsiz ve yatılı olan mektep, üç sınıftan ibaret ve tamamı çiftçi çocuğu olan 60 kişilik bir öğrenci kontenjanına sahip olmuştur (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 596, 597).

Mektep açıldıktan bir süre sonra ıslahı için neler yapılması gerektiği gündeme gelmiştir. Bu süreçte Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü Aram Efendi, Bursa'ya gittiğinde bir rapor hazırlamış ve Bursa Ziraat Mektebi ve çiftlik idaresinde gördüğü aksaklıkları anlatmıştır. Buna göre; mevcut hayvanlar için yem tahsisatının olmadığı, mektebin tedrisatıyla ilgili zamanında program ve talimatname hazırlanmadığı ve son

olarak da tedrisatın düzensiz bir şekilde yapıldığı için talebenin tahsilden geri kaldığını raporunda ifade etmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti de bu rapor kapsamında bazı girişimlerde bulunmuştur. İlk olarak yem tahsisiyle ilgili düzenleme yapılmış, akabinde binasının birinci sene kabul edilmiş olan 20 öğrenciyi istiap etmeye ancak yettiği için ikinci ve üçüncü senelerde alınacak 20'şer öğrenci için yer olmadığı belirtilerek okulun binasının eksik kısımları için de çalışma yapılmaya başlamıştır. Ayrıca tedrisatın düzenli işlemesi için yeniden hazırlanan ders programı da mektep müdürlüğüne gönderilmiştir. Bir taraftan da II. Abdülhamid, ziraat mekteplerinin Osmanlı Devleti için faydalı olacak şekilde ilerlemesi ve geliştirilmesi için irade çıkarmış ve Bursa Ziraat Mektebinin de terakkisi için yoğun gayret gösterilmesini istemiştir (BOA., İ.HUS., 4/128). Akabinde Bursa Ziraat Mektebinin muhtaç olduğu ıslahata dair gelen tebligata cevaben, tanzim ve ıslahı için ders programlarının yeniden düzenlendiği gibi binasının genişletilip çiftliğin büyütüldüğü ve çiftlikteki hayvan çeşitlerinin masraflarının ödenmesi gibi girişimlerde bulunulduğu ifade edilmiştir (BOA., BEO., 101/7507).

Bu arada yukarıda da belirtildiği üzere öğrenci kapasitesi başlangıçta 60 olarak belirlenen mektebin, bu miktarda öğrenciyi içine alacak şekilde genişletilmesinin lüzumu hissedilmiş ve bunun için Ziraat Nezaretince bir inşaat komisyonu kurulmasına karar verilmiştir. Komisyon eşraftan ve vilayet idare meclisi azasından Hacı Latif Efendi başkanlığında oluşturulmuştur. Üyeleri arasında; Ziraat ve Nafia müşaviri Cemal Bey, İdare Meclisi azasından Servipcan Efendi, İstinaf Mahkemesi Azası Mustafa Efendi, Bursa Ziraat ve Nafia Şubesi azasından Hacı Serkis Efendi, mektep müdürü Katipyan Efendi, belediye kalfası Hacı Pandelaki ile inşaa için İstanbul'dan gönderilen kalfa bulunmaktadır. Bu genişletme ve inşaa süreciyle birlikte mektebin 60 öğrenciyi içine alacak kapasitede olup bundan sonra bu sayıda öğrenci kayıt ve kabul edileceği duyurulmuştur (Bursa, 123, 13 Z 1310/30 Nisan 1893; Bursa, 125, 27 Za 1310/12 Haziran 1893; Bursa, 129, 3 M 1311/17 Temmuz 1893). Mektebin bu şekilde genişletilmesi projesi için 3 bin lira sarfıyla ilgili irade çıkmıştır. Hacı Latif Efendi başkanlığındaki komisyon bu proje için 2448 lira sarf etmiştir (Kepecioğlu, 2010, s. 280). Yine bu süreçte ilave edilmesi lüzumlu görülen hangar, ağıl, muhafaza duvarları ile mektebin önündeki balkonlu oda ile çeşitli odalar ve kimyahane inşaa edilmiştir. Ayrıca caminin tavanı tamir edilmiş, numune çiftliğinin gelişimi için gerekli olan zirai aletler ile hayvan sayısı çoğaltılmıştır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1312, s. 351). Mektebin arazisinin genişletilmesi sürecinde çevredeki bazı arazilerin de istimlak edilmesi kararlaştırılmış ve bu arazilerin bedelleri belirlenmiş, dönümleri ve sahipleri de gazetede ilan edilerek gerekli işlemleri başlatmaları istenmiştir (Hüdavendigâr, 1624, 20 B 1312/17 Ocak 1895). Mektebin binasına zaman içinde çeşitli eklemeler yapılmaya devam edilmiş, 1898'de yeni bir daire daha yapılarak eksikliklerinin tamamlanması için gereken meblağın ödenmesi uygun görülmüştür (BOA., BEO., 1237 92758). II. Abdülhamid döneminin sonlarına gelindiğinde ise bazı kısımlarıyla yatakhanesinin yeterli gelmediği görülmüş, bu nedenle yapılacak yeni bir yatakhane, uygun bir hastane, cami-i şerif ve elbise deposu inşaatı için gerekli meblağın ödenmesi kararlaştırılmıştır (BOA., İ.OM., 12/15).

Açıldıktan uzun bir süre sonra mektep binasına paratoner konulması da gündeme gelmiştir. 1897’de mektebin bir kısmına yıldırım isabet ettiği için hasar meydana gelmiş, bu durum fırtınalı havalarda memur ve öğrencilerde korkuya neden olmuştur. Bunun üzerine binalarından gereken yerlere altı aded siper-i saika yani paratoner konulması için Tophane Müşîriyetinden gelen raporla beraber gereken meblağın ödenmesi için talepte bulunulmuştur (BOA., ŞD. 525/10). Burada mektebin olumsuz hava şartlarından etkilenmemesine çalışılarak memur ve talebenin sağlık ve güvenliklerinin dikkate alınmaya çalışıldığı görülmektedir.

Ziraat Mektebine dönem içerisinde yeni eklemeler yapılmaya devam edilmiş, yanındaki ayrı bir bina içerisinde “Harir Darüttahsili” adlı böcekçilik bölümü açılmıştır. 1901’de açılan bu binada mektep talebesine böcekçilik üzerine teorik ve uygulamalı bilgiler verilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 597; Kepecioğlu, 2010, s. 281). Bünyesine eklenen yeni binalar, daireler, numune çiftliği için arazi alınması, örnek mandıra kurulması ve ipekböcekçiliği üretim binasının inşası gibi gelişmeler bir araya getirildiğinde, Bursa Ziraat Mektebinin zaman içerisinde dinamizm kazandığı görülmektedir (Qautaert, 2008, s. 102).

Mektebin İdari ve Öğretim Kadrosu

Ziraat mektebinin kuruluş sürecinde idari işleyişi ve kadrosu hakkında bazı esaslar belirlenmiş olup açılışından kısa bir süre sonra yayınlanan irade de bu esaslar ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almıştır (BOA., İ. MMS., 122/5225). Buna göre; Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebi, Ticaret ve Nafia Nezaretinin Ziraat-ı Umumiye İdaresine bağlı olup vilayet ziraat müfettişinin de nezaret ve teftişi altındadır. Mektep; müdür, müdür-i sani, muhasebeci ve gerekli mualliminden oluşan bir heyet marifetiyle idare edilir. Her sene sonunda mektep müdürlüğünden gönderilen yazı ile Bursa Ticaret ve Ziraat Odasından iki aza, Bursa Ziraat Bankası şubesi memurundan ve çiftlik sahiplerinden iki kişi, vilayet tıbb-i baytari müfettişi ile mülki idadi müdüründen oluşan heyet, vilayet ziraat müfettişinin başkanlığında toplanır. Bu heyet, mektebin hesaplarını, ihtiyaçlarını kontrol ederek bir rapor hazırlar ve bir nüshası vilayete diğer nüshası da Ticaret ve Nafia Nezaretine müfettiş vasıtasıyla gönderilir. Heyetin doğrudan doğruya mektebin idaresine müdahaleye hak ve salahiyeti yoktur. Mektebin müdür ve müdür-i sanisi Avrupa ziraat mekteplerinde eğitim görmüş ve oralardan mezun olmalıdır. Bunlardan başkası mektebin müdür ve müdür-i saniliğine tayin olunamazlar. Mektebin muhasebecisi Mekteb-i Mülkiye-i Şahane veya Mekteb-i Sultani’den çıkmış olması şartıyla otuz bin kuruşluk bir kefil göstermeye mecburdur. İdare heyeti, mektep ve çiftliğin tahsisatı ile ilgili araç gereç ve levazımın satın alınması ve gerekli hesap işlemlerini ziraat bankasından yapar. Yani mektebin mali işleriyle ziraat bankası ilgilenir. Tahsisat dışında herhangi bir ihtiyaç olursa vilayete bildirilir ve Ticaret ve Nafia Nezareti haberdar edilir.

Buradan anlaşıldığı üzere mektebin kuruluş ve işleyişinde hassas davranılarak bir ekip çalışması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Mektebin müdür ve müdür-i sanisinin Avrupa’da eğitim alma şartı, hatta muhasebecide aranan şartlar; idari ve öğretim kadrosunun nitelikli isimlerden seçilmek istendiğini ve mektepte dönemin zirai eğitim politikalarının uygulanacağını göstermektedir. Dikkati çeken bir diğer husus mektebin

bağlı olduğu nezarettir. Nitekim II. Abdülhamid döneminde ziraat mekteplerinin kuruluşu ve işleyişi, diğer mektepler gibi Maarif Nezaretine bağlı olmayıp mesleki eğitim kurumu statüsünde olduğu için Ticaret Nafia ve Ziraat Nezaretine bağlıdır (Çiftçi, 2009, s. 295). Bursa'daki mektep de önce Halkalı'da olduğu gibi Amasyan Efendi'nin Ticaret ve Nafia Nezaretindeki dairesinin idaresine verilmiş, daha sonra Ziraat Nezaretine geçmiştir (Quataert, 2008, s. 101).

II. Abdülhamid döneminde zirai eğitimi, ziraat mekteplerinin idaresi ve işleyişini sistematik hale getirmek için birtakım nizamnameler hazırlanmıştır. Bunlardan birini de "Nazari ve Ameli Hamidiye Ziraat Mektepleri Nizamnamesi" oluşturur. 21 Şubat 1891'de yayınlanan bu nizamnamede açılan ziraat mekteplerinin kuruluşu, talebe kabulü, idari ve öğretim kadrosu, imtihanlar, talebeye verilecek mükâfat gibi esaslar ve bunların işleyişi açıklanmıştır (Düstur, I. Tertib, c. VI, Ankara 1939, s. 918-923). Bu dönemde açılan ve açılması planlanan ziraat mektepleri için bir çerçeve sunan nizamnamenin sonuç kısmında ziraat mekteplerinin idareleri ve çiftliklerdeki uygulamalarla ilgili özelliklerin ayrı bir dâhili nizamname ile belirleneceği ifade edilmiştir. Çalışmayı asıl ilgilendiren bu kısımdır; çünkü Çiftçi'nin de tespit ettiği üzere (Çiftçi, 2009, s. 297) burada bahsedilen dâhili nizamname, Bursa Ziraat Mektebini ilgilendiren talimatname olarak dönemin yerel gazetelerinden Bursa'nın 113-118. sayıları arasında yayınlanmıştır. Bursa Ziraat Mektebinin iç işleyişi ve kadrosuyla, çiftlik hakkında önemli bilgiler içeren bu yazı dizisine "Selanik ve Bursa Hamidi Ziraat Ameliyat Mektepleri memurin ve muallimin ve talebe ve hademesiyle bu mekteplere merbut numune çiftlikleri müstahdeminin suret-i hareketlerini mübeyyin talimatnamedir" ibaresiyle giriş yapılmıştır (Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893).

Talimatnamenin ilk 26 maddesinde; müdür, müdür muavini, muallimler, mubassır, imam gibi mektebin idari ve öğretim kadrosunun hareket tarzlarından bahsedilmiştir. Buna göre mektep müdürü talimatname gereği mektep ve çiftlikteki bütün görevlilerin, talebelerin vazifelerine nezaret edip görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri konusunda dikkat edecek ve yeri geldiğinde personelini cezalandırabilecektir. Ayrıca kazalardan istenilen ve mektebe kabul edilen talebeye birer numara vererek bunları künye defterine işleyecektir. Müdür muavini de müdür için belirlenen bu görevlerde müdüre yardım edecek ve müdür başka yerde olduğunda görevine vekâlet edecektir. Muallimler ise, mevsimlere göre düzenlenen cetvellerde yazılı olan vakitlerde dershanede hazır bulunup, mazereti olduğunda müdüre bildirecektir. Eğer belirli vakitlerde dershanede bulunmaz ise maaşlarında kesinti yapılacaktır. Derse girdiğinde öncelikle talebeyi yoklama ederek gelmeyenlerin isimlerini, o gün verdiği dersin ismiyle aldığı cevaba göre talebenin kazanmış olduğu numaraları o derse ait deftere işleyecektir. Dersin sonunda bu defteri mubassır-ı evvele teslim edecektir. Muallim, ders döneminin başında vereceği dersle ilgili programda herhangi bir tadilat yapmak isterse durumu idareye bildirerek yeniden düzenlenecek olan program, ziraat idaresinden alınacak cevaba göre şekillenecektir. Muallimler dersleri layıkıyla işlemeli ve fenle ilgili dersleri talebeye yazdırabilmelidir. Talebenin ders kitapları mektep idaresi tarafından seçilecektir (Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893).

Talimatnamenin diğer maddelerinde ise idari kadro bünyesinde bulunan muhasebe memuru, mubassır-ı evvel, mubassır-ı sani ve imam'ın vazifelerinden bahsedilmiştir. Muhasebe memuru, mektep ve çiftliğin yazı işleriyle mektebin hesaplarını, ziraat bankasıyla olan ilgili işleri ve çiftlik hasılatı ile mektebin gelir ve giderlerini kaydetmekle görevlidir. Mubassır-ı evvel, talebeyi bizzat ya da mubassır-ı sani vasıtasıyla uykudan kaldırarak 5 vakit camiye gönderecektir. Ders işareti verildiğinde muallimleri dershaneye davet edecek, talebenin ders ve ahlâkları için defter tutup bunu her akşam mektep müdürüne gösterip imzalattıracaktır. Her dersin defteri, mubassır-ı evvel tarafından hıfz olunacaktır. Talebenin dersane ve diğer yerlerde edep ve terbiye ile gürültüsüzce ders çalışmalarına dikkat ederek gerektiğinde ihtarda bulunacaktır. Yine talebenin izin işleri, velilerinin yanına gidip gelmeleri, elbise temizliği, yatakhane, koğuş, dersane, yemekhane, yani mektebin iç düzenlenmesiyle ilgilenecektir. Mubassır-ı sani de mubassır-ı evvele refakat edecek, talebeyi uykudan kaldırmaya, derslere ve yemeğe davet edecek ve teneffüse ruhsat verecektir. Konuşma ve yemek zamanında ve yatak koğuşunda talebenin yanında bulunarak dershanede boş vakit geçirmelerine ve yemekhanede edep ve terbiye ile yemek yemelerine nezaret edecek ve aykırı hareketleri de mubassır-ı evvele haber verecektir. İmam da 5 vakit talebeye namaz kıldırmakla görevli olup, vaktiyle camiye devam etmeyenlerin durumunu önce mubassır-ı evvele sonra netice alınmazsa müdüre haber edecektir (Bursa, 114, 22 R 1310/9 Nisan 1893; Bursa, 115, 9 R 1310/27 Mart 1893).

Ziraat Mektebinin idari ve öğretim kadrosunun, mektepteki görevleri hakkında bilgi verildikten sonra bu kadronun hangi isimlerden oluştuğundan da bahsetmek gerekir. Bu bağlamda gerekli bilgiler vilayet salnamelerinden tespit edilebilmekte olup bu bilgileri içeren ilk salname 1310 (1892-1893) tarihlidir. Buna göre okul açıldıktan sonraki sene müdür Kalavasyan Efendi olup muavini de Katipyan Efendi'dir. Muhasebeci Peravent Efendi, idare memuru Veli Efendi, ameliyat muallimi Halis Efendi, imam Hafız Mehmet Efendi ve mubassır Mehmet Efendi'dir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1310, s. 135). Ancak daha sonra, idari kadroda değişiklik yaşanmış, müdürlüğe Katipyan Efendi, müdür muavinliğine de Canik Efendi getirilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1310, s. 494). Ziraat Mektebi açıldığı sırada idari kadronun hangi isimlerden oluştuğu ile ilgili salnamelerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak bazı kaynaklarda mektebin ilk müdürünün Mazhar Bey olduğu (Kadıoğlu, 2005, s. 243) hatta Mazhar Bey'in Harir Darüttalimi müdürü Torkomyan Efendi ile 1891'de Bursa Ticaret Odası bünyesinde, vilayetteki ipekçiliğin durumu ile ilgili oluşturulan komisyonda buldukları belirtilmiştir (Üsküdarı, 1972, s. 13).

Mektebin kuruluş sürecinde müdür ve müdür muavinliği kadrosunun Ermeni cemaatinden olduğu görülmektedir. Mektepteki Ermeni idarecilerin varlığı bundan sonraki senelerde de devam etmiştir. Mektep açıldıktan sonra muallimlik kadrosu sadece ameliyat dersinden ibaret olmuştur. Bu da müdür ve muavinin aynı zamanda muallimlik yaptıklarını akla getirmektedir. Bir sonraki seneye gelindiğinde ise okulun idari ve öğretim kadrosuna yeni isimler eklenmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1311, s. 124):

Tablo 1: 1311 (1893-1894) Ders yılı idari ve öğretim kadrosu

Müdür	Katibyan Efendi
Müdür Muavini	Canik Efendi
Çiftlik Muavini	Mehmet Halis Efendi
Muallim-i evvel	Mustafa Hilmi Bey
Muhasebeci	Mehmet Celaleddin Efendi
Muallim-i sani ve Sermubassır	Mehmet Efendi
İmam	Mehmet Hamdi Efendi
Anbar ve Kiler Memuru	Ahmet Efendi

Yukarıdaki tabloya göre mektep kurulduktan sonraki sene muallim-i evvel kadrosunun yanına muallim-i sani kadrosu eklenmiş, ayrıca çiftlik için bir muavin görevlendirilmiş ve mektebin iç işleyişi için de anbar ve kiler memuru tayin edilmiştir. 1313 (1895-1896) ders yılına gelindiğinde ise mektebin müdürünün değiştiği ve Nesib Bey'in müdür olduğu görülmektedir (Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1313, s. 179). Dönemin yazar ve eğitimcilerinden İhtifalci Mehmed Ziya Bey, Bursa'yı ziyaretinde ziraat mektebini ziyaret etmiş ve mektep müdürü Nesib Bey'den de bahsetmiştir. Nesib Bey'in Mekteb-i Sultanî'den mezun olduktan sonra Avrupa'ya gidip ziraat eğitimi aldığını belirten Mehmed Ziya Bey, Nesib Bey'in Bursa Ziraat Mektebinde zamanının çoğunu mektebin tarlalarında ve ameliyat bahçelerinde geçirdiğini ve talebelerini gereğiyle yetiştirdiğini ifade etmiştir (İhtifalci Mehmed Ziya, 2010, s. 60, 61).¹ Nesib Bey'in müdürlük görevinde iki sene kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1315 (1897-1898) ders yılında mektep müdürü olarak Kalfayan Efendi karşımıza çıkmaktadır (Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1315, s. 59). Ertesi yıla gelindiğinde de hem idari hem öğretim kadrosuna yeni isimlerin eklendiği görülür:

Tablo 2: 1316 (1898-1899) Ders yılı idari ve öğretim kadrosu (Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1316, s. 76)

Müdür	Kalfayan Efendi
Muavin	Hilmi Efendi
Çiftlik İdaresi Muavini	Mehmet Halis Efendi
Sanayi-i Ziraiyye Muallimi	Karnik Efendi
Muhasebeci	İsmail Efendi
Diğer muallim	Nazmi Efendi
Muallim-i sani ve Sermubassır	Abdülmeccid Efendi
Ameliyat muallim muavini ve anbar memuru	Vahid efendi

¹ İhtifalci Mehmet Ziya Bey, İstanbul'daki tarihi eserler hakkında çalışmaları bulunan araştırmacı ve eğitimcidir. 1911'de kurulan İstanbul Muhibleri Cemiyeti'nin faal üyelerinden biri olmuş, Türk tarihinin önemli olaylarının yıldönümlerinde ve tarihte iz bırakan şahsiyetlerin ölüm yıldönümlerinde anma törenleri düzenleyerek konuşmalar yapmıştır. Bu nedenle kendisine ihtifalci lakabı takılmıştır (Semavi Eyice, "İhtifalci Mehmed Ziya", Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. XXI, 2000, s. 559-560).

Anbar ve Kiler memuru	Bahaddin efendi
İmam	Mehmet Hamdi Efendi
Tabip	Bedros efendi
Mubassır-ı sani	Mustafa Efendi

1316 (1898-1899) ders yılına bakıldığında öğretim kadrosuna sanayi-i ziraiye muallimliği eklenmiş ve bir de tabip görevlendirilmiştir. Ertesi yıl ise mektebin öğretim kadrosuna Kimya ve Hikmet muallimliği eklenmiş (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1317, s. 82). Böylece öğretim kadrosu zaman içerisinde artmıştır. Mektebin idari kadrosuna 1905 yılında dikkat çekici bir tayin gerçekleşmiştir. Ankara Vilayeti Ziraat Müfettişi ve Numune Tarlası Müdürü olarak görev yapan Manuk Efendi, Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Müfettişliği göreviyle birlikte mektebin müdürlüğüne tayin olunmuştur (BOA., ŞD., 534/75). Böylece dönemin sonlarına gelindiğinde mektebin idari ve öğretim kadrosu şu isimlerden oluşmuştur (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1325, s. 378):

Tablo 3: 1325 (1907-1908) Ders yılı idari ve öğretim kadrosu

Ziraat Müfettişi ve Müdür	Manuk Efendi
Müdür-i sani	Haydar Bey
Riyaziyat muallimi	Nusret Efendi
Ameliyat muallim muavini	Münhal
Fenn-i mevaşi ve hayvanat muallimi	Hüseyin Efendi
Muhasebe memuru	Hamid Efendi
Harir Darüttahsili memuru	Mecid Efendi
Ser mubassır ve Anbar memuru	Hasan Efendi
Mubassır	Mustafa Efendi
Tabip	Bedros Efendi
İmam	Ömer Tahir Efendi

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinin bu dönemdeki idari ve öğretim kadrosunda müdürlerin çoğunlukla gayrimüslimlerden oluştuğu görülür. Muallimlere bakıldığında ise bir muallim ile başlayan kadro zamanla artmıştır. Müdürün aynı zamanda vilayetin ziraat müfettişi olması, mektebin bölgenin zirai hayatında olan etkisini gösterir.

Ziraat Mektebinin idarecileri aynı zamanda muallimlik görevinde de bulunmuşlardır. Özellikle mektepteki tedrisatın ve çiftlikteki ziraatın gittikçe artmasıyla birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerinde mevcut muallimler yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine müdürlere ilaveten dersler verilmiştir. Müdürlerin uhdesine yeni derslerin eklenmesi maaşlarına da zam yapılmasını gündeme getirmiştir. Nitekim bu zamana kadar müdürlere ayrıca herhangi bir ücret ödenmediğini belirten Ziraat Nazırı Selim Melhame, müdürlerin Avrupa'da zirai ilimler aldıklarını, emsallerinin ziraat müfettişliği ve daha fazla maaşlı memuriyetlerde çalıştıklarını belirterek bu kişilerin kaliteleri ve yaptıkları göreve mukabil maaşlarına aylık 500 kuruş zamlı senevi maaşlarının 12.000 kuruşa çıkarılması teklifinde bulunmuştur (BOA., ŞD., 531/2). Akabinde Bursa Ziraat Mektebi müdürüne yeniden ilave olunan muallimlik vazifesiyle

beraber aylık 500 kuruş zamlı senelik 12.000 kuruş verilmesi uygun görülmüştür (BOA., İ.OM., 8/11). Hüdavendigâr Ziraat Mektebinin kendi kadrosu dışında da eğitimcileri olmuştur ki bunlardan biri Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat ve Nafia Müşaviri Cemal Bey'dir. II. Abdülhamid döneminde Avrupa'ya zirai eğitim için gönderilen gençlerden biri olan Cemal Bey, Bursa'da ziraat müfettişi olarak yedi sene görev yapmış, bu sürede sadece mektebin ve çiftliğin gelişmesi için teftiş görevinde değil aynı zamanda öğretim faaliyeti ve zirai uygulamalarda da hazır bulunmak üzere haftada iki kez mektebe gitmiştir (BOA., ŞD., 519/32; Quataert, 2008, s. 96).

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinin idari ve öğretim kadrosu değerlendirildiğinde kadronun baştan itibaren nitelikli, yetkin ve alanında uzman kişilerden oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Şöyle ki çiftlik idaresi hususunda becerikli, veterinerlik ve hayvan yetiştirmek usulü ile ilgili bilgi sahibi olmak şartıyla mektebe muavin sıfatıyla Londra'dan uygun bir kimsenin getirilmesi konusunda girişimlerde bulunulmuştur. Bu kişiye 500-800 liraya kadar İngiliz lirası maaş verilecektir. Şartlar arasında; 30-35 yaş arası, ziraat mektebinde tahsil görüp ziraat ilminin hem teorik hem pratik kısmına vakıf, hayvan yetiştiriciliği ve çiftlik idaresine uygun bilgi sahibi ve öğrenci yetiştirmeye muktedir bir kişi olması yer almıştır. Bu konuda İngiliz sefaretiyle iletişime geçilmiş hatta İngiliz özel okullarından birinin müdürüyle görüşülerek tavsiye edeceği kişilerin ziraat kalemi tarafından değerlendirilmesine karar verilmiştir (BOA., Y. A. HUS., 220/13). Buradan anlaşıldığı üzere ziraat mektebine ehliyetli, uzman idareciler bulunmaya çalışılmış hatta bu durum İngiltere'den uzman getirtmeye kadar uzanmıştır. Okula, muavin veya böyle bir uzmanın kesin olarak gelip gelmediği bilinmese de başlangıç aşamasında böyle bir girişimde bulunulması önemlidir. Bu hassasiyet daha sonra devam etmiş, alanında uzmanı kadrolar mektepte istihdam edildiği gibi modern tarımda yaşanan gelişmeleri takip etmek amacıyla okulun bazı çalışanları yurtdışı görevlere gönderilmiştir. Bunlardan biri ziraat ameliyat muallimi Hüseyin Efendi'dir. Halkalı Ziraat Mektebinden mezun olan ve Bursa'da görev yapan Hüseyin Efendi, Roma'da toplanacak olan ziraat kongresine katılacak olan ziraat-i fenniye azasından Cemil Bey'e refakat etmek için görevlendirilmiştir. Ayrıca kongrede müzakerelerin ve kararların kayda alınması görevini yapacak olan Hüseyin Efendi'ye bu görev için 4000 kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA., İ. HR., 395/23; BOA., İ.HR., 395/33).

Müfredat ve Dersler

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinde öğrenim süresi 3 yıl olarak belirlenmiş olup, dersler Ekim ayının başından başlayarak Haziran ayı sonuna kadar devam etmiştir. Temmuz ayı, imtihanlara hazırlık ve imtihanlar ile geçmiş, Ağustosun başlangıcından Eylül sonuna kadar da mektep tatil edilmiştir. Eğitim-öğretim dönemi içerisinde mektep haftanın altı günü açık olup mukaddes, resmi gün ve geceler müstesna olmak üzere sadece cuma günleri tatildir. Gayrimüslim talebelere de pazar günleri sabahtan öğleye kadar ibadetlerini yapmaları için şehre gitmelerine izin verilmiştir (BOA., İ. MMS., 122/5225; Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893). Ziraat Mektebi ve kendisine bağlı olan numune çiftliğinde, ulum-ı diniye, ulum-ı tabiiye, riyaziye gibi dersler dışında fenn-i ziraatin teorik kısmı da öğretilmiştir. Yani ziraat-ı

umumiye ve hususiye, meyvecilik, bağcılık, sebzeçilik, muhasebe-i ziraat, inşaat ve hendese-i ziraiye, ziraiye, mevaşi, baytari-i umumi, böcekçilik, sütçülük, arıcılık gibi zirai sanayiyle ilgili dersler teorik olarak işlenerek çiftlik ve arazisinde uygulamalı olarak gösterilmiştir. Her dersin uygulamalı kısmı, teorik kısmını işleyen hocalar vasıtasıyla uygulama hocası ve bahçıvan tarafından gerçekleştirilmiştir. Her fennin öğretim yönteminin yıl içindeki dağılımı, dersin muallimi tarafından tafsilatlı olarak yazılıp mektebin tedris heyeti tarafından incelendikten sonra bir örneği nezarete gönderilmiştir. Tedris heyetinin reisi ise vilayetin ziraat müfettişidir (BOA., İ. MMS., 122/5225; HVS, 1324, s. 596, 597).

Ziraat Mektebi açıldıktan sonra Nezaret tarafından müfredat ve dersler ile uygulamaların içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler verilerek eğitim-öğretim faaliyetlerinin çerçevesi çizilmiştir (BOA., İ. MMS., 122/5225). Buna göre, tedris heyeti tarafından işlenecek derslerin içerikleri ve yapılacak uygulamaların 3 yıla bölüştürülmesi kararlaştırılarak maddeler halinde şöyle sıralanmıştır:

Lisan-ı Türki; talebelerin derecelerine göre tedris heyeti tarafından ayrıca bir program düzenlenecektir.

Muhtasar hesap, ta'dad ve terkim, küsurat; mektebe dâhil olacak talebenin bir az hesaba aşına olmaları şart ise de tekrar edilir ve ziraatla ilgili meseleler hal ettirilir.

Hendesenin tatbikatı; tarlaların tesviyesiyle bunların mesâhasına dair malumat-ı ibtidaiye.

Memalik-i şahanenin ve Hüdavendigâr vilayetinin coğrafyası; ziraat nokta-i nazarından dahi malumat verilecektir.

Mebâdî-i fenn-i hikmet; ziraata doğrudan doğruya ilgili olan kavaid-i umumiye-i ibtidaiye.

Münbit; arz, güneş, fusul-i erbaa, ay, rüzgarlar, yağmur, çiğ, don, sis, kar, rutubet, kuraklık, bulut, istimal olunan alat, termometre, barometre, mikyâsü'l-matar vesaire, havanın bozup bozmayacağını keşfe hadim vesait-i mütenevvi ilh.

Mebâdî-i fenn-i kimya; kireç, kükürt, kömür, vesair kimyanın ziraata tatbikatı.

Ziraata müteallik umumiye; şeker, şıra, pekmez, ispirto, kireç, kömür, tuğla, ekmeç, gülyağı, meyve sebzeleri kurutmak vesaire.

Sütçülük; süt, nev'i, sütün bozulmasının sebepleri, sütün muhafazası, süte arız olan hastalıklar, yağ, usul-i imali, istimal olunan alat, süthanelerin inşası ve taksimatı, süthanelere müteallik malumat-ı umumiye.

İpek böceğinin usul-i terbiyesi; ipek böceği tohumu, koza, arız olan hastalıklar, dut bahçeleri vesaire.

Bağcılık; malumat-ı umumiye, bağlar, üzüm cinslerinin nevi, bağlara mahsus araziler, bağ yetiştirmek usulü, çubukların garsı, çapalamak, budamak, gübrelemek, üzümleri düşürmek, bağlara arız olan hastalıklar ve bunların tedavisi.

Tavukçuluk ve yumurtacılık; tavuklar, horozlar, ördek, hindi, kaz, yumurta, civciv, civciv çıkarmak, iş bu hayvanatı terbiye etmek usulü.

Arıcılık; arılar hakkında malumat-ı umumiye, arıların usul-i teksiri, bal, bal mevsimi, kovanlar ilh.

Fenn-i nebatat ve mebâdîsi; kökler, sap, yapraklar, tomurcuk, dal, çiçek, meyve, tohum ilh.

Mebâdî-i usul-i idare-i mevaşi; öküz, inek, koyun, keçi, mevaşinin usul-i terbiye ve teksiri.

İlm-i hayvanatın ziraate tatbiki; enharlarda balık yetiştirmek usulü, nizamât-ı mevcude ilh.

Eşgal ve usul-i tedavi-i hayvanat-ı ehliye; mevaşinin hastalıkları, tedavisi.

Fenn-i ziraat; topraklar, suret-i taksimleri, gübreler, kireç, kül, çamur, çiftlik gübreler, esb, öküz, koyun gübreleri, gübrelerin kuvvetleriyle usul-i istimleri, çift sürmek, bellemek, çift sürmenin usul ve nev'i, pullukların suret-i istimali, tırmık çekmek, silindir çekmek, tohum ekme, el ile makine ile orak, demet yapmak, orak, tırpan, orak makineleri, suret-i istimali, harman, usulleri, harman makineleri, kalburlar, envai, mahsulü, mahsulatın usul-i muhafazası, usul-i zirai-i çayır, çayırların usul-i ihdası, çayır makineleri, dönüm başına hasıl olan miktar, eşcar-ı müsmire, zeytin, incir ilh.

Sebze ve meyve ve çiçek bahçeleri; iş bu bahçelerin usul-i ihdası ve taksimatı, sebzecilik, turfandacılık, arız olan hastalıklar.

Hendese-i ziraat; saban, pulluk, sabanların enva-ı-usul-i imalleri ve istimleri, çapa alatı, demir tırmıklar, orak makineleri, ot kurutmaya mahsus makineler, başak toplamaya mahsus alat, tohum makineleri ve bunların suret-i istimali, harman makineleri, usul-i istimali, mısır buğdayı ve pamuk çırçırları, kalburlar, pancar ve turp taneleri kesmeye mahsus alat, üzüm ve zeytin tanelerinin suyunu çıkarmak için istimal olunan alat, çiftlik ebniyelerinin usul-i inşası, kavaid-i umumiye, ahırlar, kümes vesaire anbarlar, matmureler, süthane, havuzlar, kuyular, kavaid-i umumiye.

Çiftliğin hesabatını tutmanın usulü; usul-i muhasebe-i ziraat defterlerinin adedi, bunları tutmanın usul ve kaidesi.

İlm-i hıfz-ı sıhhat-i beşer; tarifi, maksadı, hava, havayı ihlal eden esbab, teneffüs, mesakin-i müferrih, rutubet, mekulat-ı müfide ve muzır, meşrubat-ı müferrih, nezafet, jimnastik, uyku vesaire.

Fenn-i terbiye-i eşcâr "orman derslerinin mebadisi"; tarifi, kavaid-i esasiye, eşcârın hangi senede kat' olunması lazım gelir, ormandan senevi istihsal olunabilecek hasılatın miktarını tayin etmek için gayet basit usuller, koru, tarifi, kat'î eşcâr usulü, baltalık, safi baltalık, mahlut baltalık, ormanların hîn-i katında bırakılacak ihtiyat-ı eşcâr, ihtiyat ağaçlarının kat' zamanı, ihtiyat ağaçlarının intihabı, bunların suret-i tertibi, eşcârın dallarını kat' etmek, budamak, tepelerini kesmek, baltalıkların usul-i kat'î, eşcârın ormanlardan usul-i nakli, imal-i eşcâr, tensik-i mahsulat-ı vesaire, kış mevsiminde yapraklarını döken ağaçların nev'i ve cinsi, kara meşe, ak meşe, mantar meşesi, kayın ağacı, kestane ağacı, kara ağaç, dişbudak, kavak ağacı vesaire, reçineli ağaçların envai, sarı çam, sahil çamı, katran ağacı, orman yetiştirmek usulü, fidan yetiştirmek için tohum ziraat etmek usulü, fidan gars etmek usulü, eşcâra arız olan ile

ve emarız, bunların usul-i tedavisi, hayvanat-ı muzırta usul-i def ve tenkili, ormanların iklimi ve toprakların kuvve-i inbatıyesine ve yağmurların miktarına ve bayırlardaki toprakların zabt-ı muhafazasına olan tesirâtı, orman nizamnamesinin ceza kısmı, ormanlara rai hayvanattan mütevellid muzırrat, orman korucuları ilh. (BOA., İ. MMS., 122/5225).

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde yukarıda bahsedilen program ve dersler dışında ders programı ve bunun yıllara göre ayrımı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Aşağıdaki tabloda sunulan program hem ziraat mektebinin yıllara göre derli toplu ders programını gösterdiği hem de okulun II. Abdülhamid dönemindeki son programı olduğu için oldukça önemlidir:

Tablo 4: Hüdavendigâr ziraat ameliyat mektebi ders programı (BOA., MF. MKT., 1103/62)

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye
Ziraat	Ziraat	Ziraat
Türkçe	Hesap	Kimya
Tabakat	Türkçe	Sanayi-i Ziraiye
Fransızca	Nebatat	Eşcâr-ı Müsmire
Kimya	Böcekçilik	Topoğrafya
Tarih-i İslam	Bahçıvanlık	Mevaşi ve Baytarlık
Hayvanat	Hendese	Nebatat
Hüsn-i Hat	Hikmet	Fransızca
Hesap	Hendese-i Ziraiye	Servet-i Milel
	Fransızca	İnşaat-ı Ziraiye
	Hayvanat	Hikmet-i Tabiiye
	Kimya	Cebir
	Coğrafya-yı Ümrani	Kitabet

Tabloya bakıldığında, 1909 yılının başları itibariyle ziraat mektebinde dönemin sonunda birinci sınıfta 10, ikinci ve üçüncü sınıflarda ise 14 ders işlenmektedir. Mektebin kurulduğu yıllarda olduğu gibi teorik ve uygulamalı dersler bir arada verilmiştir. Akaid-i Diniye, Türkçe, Fransızca, Ziraat gibi bazı dersler ise her üç sınıfta da işlenmiştir. Birinci sınıfta teorik derslerin, diğer sınıflara göre daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Ziraat Mektebine Öğrenci Kabulü ve Kayıt Süreci

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde öğrenim görmek isteyen öğrencilerin giriş ve kayıt süreci birtakım esaslara bağlanmıştır (BOA., İ. MMS., 122/5225). Buna göre, mektebe her yıl Osmanlı Devleti tebaasından olmak üzere 20 adet öğrenci alınacak olup, bunların yaşları 14'ten küçük ve 20'den büyük olmayacağı gibi vücutları ziraat işlerine uygun olacaktır. Mektepte üç sınıf bulunacak ve toplam öğrenci adedi 60'ı aşmayacaktır. Bundan fazla öğrenci kabulü ancak irade-i seniyye ile mümkün olabilecektir.

Mektebe girmek isteyen öğrenciler birtakım muameleleri yerine getirmek zorunda olup, kayıt süreci şu şekilde gerçekleşmektedir:

Peder ya da velileri tarafından çocuklarının mektebe kabul olunmasını haber veren bir dilekçe talep olunmaktadır.

Meşru bir gerekçe olmadığı müddetçe talebenin tahsil süresi bitmeden mektepten çıkarılmayacağına ve şayet çıkarılır ise talebenin giriş gününden ayrılışına kadar yapılan masrafın ödeneceğine dair bir senet alınmaktadır.

Talebenin doğum yeri olan yer veya köyden çocuğun pederinin veya velisinin çiftlik veya arazi sahibi olup ziraatle meşgul olduğuna ve çocuğun namus erbabı ve iyi hal sahibi olduğuna dair yazılı bir belge istenmektedir.

Talebenin tezkire-i osmaniyesinin tasdikli sureti talep edilmektedir.

Talebenin aşılınmış olduğu ve herhangi bir hastalığı olmadığına dair mahalli belediye tabibinin belgesi istenmektedir.

Talebe bir mektepte bulunmuş ise diploması veya tahsil eylediği derslerin çeşidiyle derecelerini içeren hocası tarafından verilen bir tane şahadetname getirilmesi gerekmektedir.

Mektebe dâhil olmak isteyenler, her kaza ve sancak merkezinde 5 üyeden olmak üzere senenin ağustos başlangıcında oluşacak seçilmiş heyet marifetiyle aşağıda yazılı derslerden imtihan olunur:

Türkçe kıraat ve imla ve tahrir

Muhtasar hesab a'mâl-i erbaa

Seçilmiş heyete müracaat eden talebelerden bu derslerden başka tahsil görmüş olanların bilgileri dikkate alınarak düzenlenecek mazbataya işlenecektir. Rüşdiyeden çıkmış ve şahadetnameli talebeler imtihansız olarak mektebe kabul olunacaktır. Eğer seçilmiş heyete müracaat eden talebelerin miktarı 20'yi aşarsa her sancaktan talep olunacak dört talebenin tayini için o sancak talebelerinden en muktedir olanlar ayrılarak kalanı ertesi seneye bırakılır. Kaza veya liva merkezlerinin imtihanları yapıp onaylanan ve tayin edilen talebelerin imtihan evrakı ve dilekçe ve şahadetnameleri, mutasarrıflığın görüşünü içeren resmi yazı ile Eylül başından önce ziraat müfettişliğine bırakılmak üzere vilayete gönderilir.

Ziraat müfettişi, mektep müdürü, müdür-i sanisi ve mektep hocalarından oluşan bir heyet bu gelen evrakı görüşerek gelecek talebenin isimlerini içeren belgeyi Eylül'ün 15'ine kadar vilayet makamına sunarak talebelerin vilayet merkezine gönderilmesi, vilayetten mutasarrıflıklara bildirilir.

Bu talebelerin Bursa'ya kadar olacak yol masrafı ziraat bankasından ödenir.

Mektebe Eylül sonundan önce girecek talebeler, mektep müdürü başkanlığında müdür muavini ve muallimlerin uygun olanlarından oluşacak bir sınav heyeti huzurunda tekrar sınav yapılır. Başarı derecelerine göre sıra numaraları verilerek isimleri deftere kaydedilir. Bu defterin özeti vilayet makamına ve Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilerek vilayet gazetesıyla de ilan olunur (BOA., İ. MMS., 122/5225). Bütün bunlara bakıldığında, mektebe kayıt sürecinin sıkı esaslara bağlı olduğu

anlaşılmaktadır. Öğrencilerin seçiminde liyakate bakılması ve başarı durumlarının etkili olması dikkati çeken bir husustur. Daha sonraki yıllarda öğrencilerden Fransızca, coğrafya ve öşür kanunu bilgisi de istenmeye başlamıştır (Quataert, 2008, s. 102). Ayrıca talebeler mektebe ücretsiz olarak kabul edilip, mektebin masrafları vilayette bulunan ziraat bankası şubelerinden, talebelerin yemek ve elbise masrafları da mektep tarafından karşılanacaktır (BOA., İ. MMS 122/5225).

Bu arada bir başka gelişme mektebin öğrenci kapasitesi konusunda yaşanmıştır. Kuruluş aşaması ve nizamnamesinde kapasitesi 60 kişi olarak belirlenmesine rağmen, talebin fazla olması nedeniyle bir süre sonra kapasitenin artırılması gündeme gelmiştir. Böylece ileride gerektiğinde artırılmak üzere yılda 10'ar öğrencinin ücretli olarak alınacağı ve bunlardan, ödeneğin fazla öğrenci kabulüne yeterli gelmemesi nedeniyle, yemek, elbise vs. masrafları için 16 Osmanlı altını ücret alınması kabul edilmiştir (BOA., İ. OM., 9/13).

Ziraat Mektebinde Öğrenci Sayısı

Tablo 5: Ziraat Mektebi'nin 1310 (1892-1893) – 1324 (1906-1907) ders yılları arasındaki öğrenci sayıları²

Tarih	Sayı
1310 (1892-1893)	17
1316 (1898-1899)	63
1317 (1899-1900)	60
1318 (1900-1901)	60
1319 (1901-1902)	60
1320 (1902-1903)	68
1321 (1903-1904)	87
1322 (1904-1905)	70
1323 (1905-1906)	60
1324 (1906-1907)	60

Ziraat Mektebinin öğrenci sayısına bakıldığında, çoğunlukla başlangıçta belirlenen 60 kişilik kontenjana uymakla birlikte bazen yıllara göre artma ve azalma eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Mektep açıldıktan sonraki yıl öğrenci sayısı 17'dir. Daha sonraki altı yılda ise kaynaklarda öğrenci sayısı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bundan başka Ziraat Mektebinde gayrimüslim idarecilerin yanında gayrimüslim öğrenciler de bulunmaktadır. Örneğin, 1316 (1898-1899) tarihli Maarif Salnamesinde mektepte dokuz gayrimüslim öğrencinin bulunduğu kayıtlıdır. Bu kayıt, arşiv belgelerinden de teyit edilebilmektedir. Nitekim yüksekokullara kaydedilmeleri için haklarında irade çıkan 25 Ermeni talebeden dördünün Halkalı Ziraat Mektebine gönderilmesi istenmiş ancak bu dört talebenin tahsillerinin mektebin şartlarına uygun olmadığına ve bunların Halkalı'da eğitim almaları için önce Selanik ve Hüdavendigâr Ziraat Mekteplerine gönderilmeleri gerektiğine karar verilmiştir (BOA., BEO,

² Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr (1310), 135; (1316), 76, 435; (1317), 331; (1318), 326; (1319), 338; (1320), 352; (1321), 354; (1322), 330; (1323), 342; (1324), 261; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1316), 1038.

1171/87797). Kapasitesi 60 olarak belirlenen okulda, 1316 (1898-1899) ders yılında ıslahhaneden katılan üç kişi dışında 1320 (1902-1903)'ye kadar bu sayı devam etmiştir. Ancak 1320 (1902-1903)'den itibaren iki yıl boyunca öğrenci sayısı önce 68'e akabinde ise zirve denilecek 87'ye ulaşmıştır. 1322'de bu rakam 70'e düşmüş, ertesi iki yıl boyunca da 60 öğrenci okula devam etmiştir.

İmtihanlar

Ziraat Mektebinde gerçekleştirilen imtihanlarla ilgili ayrıntılı bilgilere Bursa gazetesinde yayınlanan dâhili talimatnameden ulaşılabilmektedir (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893; Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893). Buna göre, imtihanlar iki çeşit olup biri hususi diğeri umumidir. Hususi imtihanlar her dersin muallimi, müdür ve muavin ile yüz yüze olarak yazılı ve lazım gelen uygulamayla beraber Kanun-ı Evvelin ve Martın son haftalarında icra edilecektir. Her dersin imtihan-ı hususisi öğretimi aksatmamak için o dersin saatinde yapılacaktır. Dersler Haziran sonunda sona ererek Temmuzun başından 15'ine kadar genel imtihana hazırlık için süre verilir. Temmuz'un 15'inden sonuna kadar da imtihanlar yapılır. Ağustos başından Eylül sonuna kadar mektep tatil edilerek arzu eden talebeye izin verilmektedir. İmtihanlara mahsus numaraların dereceleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 6: Ziraat mektebinde imtihan dereceleri

Numara	Derece
0	Hiç
1,2	Pek fena
3,4,5,	Fena
6,7,8,9,	Karib-i vasat
10,11	Vasat
12,13,14	Karib-i âlâ
15,16,17	Âlâ
18,19	Aliyü'l-âlâ
20	Fevkalade

Umumi imtihanlar için belirli olan vakit başlamadan önce vilayet ziraat ve nafia müşavirinin hazır olduğu sırada mektebin idare heyeti toplanarak her ders için erbab-ı fenden birer yahut ikişer mümeyyiz seçilerek, ders muallimleri ve mümeyyizlerin isimleriyle imtihan günlerini içeren cetveller hazırlanıp makam-ı vilayete takdim olunacaktır. Seçilen mümeyyizlere, bulunacakları imtihanlar, cetvellerle vilayetten bildirilecektir. İmtihan heyeti, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından ziraat heyet-i fennesi azaları arasından seçilecek olan kişinin başkanlığında ziraat ve nafia müşaviri ile maarif müdürü, mümeyyizler, mektebin müdürü, muavini ve muallimlerinden oluşacaktır. Soru sorma hakkı imtihan yapılan dersin muallimine ait olup heyetten birisi soru sormak isterse ilgili muallime müracaat edecektir. Her dersin imtihanı

sırasında müdür ile muallim ve mümeyyizlerden birisi numara verecektir. İmtihan sonunda bu üç numaranın ortalaması alınarak imtihana ait cetvelde o dersin ve talebin ismi hizasına yazılacak ve defterin altı imtihan heyeti tarafından mühürlendikten sonra mektep müdürüne verilecektir (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893).

Her sınıf derslerinin bu şekilde yapılacak imtihanları sonunda imtihan cetvelleri mektebin muallim heyeti tarafından ayrı ayrı kontrol edilerek ve talebelerin dereceleri toplanarak derslerin sayısına göre taksim edilir. Akabinde imtihan neticelerini gösteren bir genel cetvel düzenlenerek mektep müdürlüğüne gönderilir. Talebin umum derslerden aldığı numaraların ortalaması 10'dan aşağı ise katiyen sınıf terfi edemeyecektir. Talebeye bir de sınıf terfisi için ikinci imtihan hakkı tanınmıştır. İkinci imtihanlar, derslere başlamadan 15 gün önce tedris heyeti huzurunda icra edilecektir. Bu imtihanda başarılı olan talebeye sınıf terfi ettirilecektir. İki imtihanda dahi sınıf terfi edemeyen talebin heyet-i tedrisiyece ahlâk notları mütalaaya alınarak ya mektepte alıkonulacak veya ihraç olunacaktır. İki sene mütemadiyen sınıf terfi edemeyen talebe mektepten çıkarılacaktır. Her ne sebeple olursa olsun mektepten ihracı gereken talebin ihraç sebebi idare heyeti tarafından mazbatayla ziraat umumi idaresine bildirilerek muvafakat cevabı alındıktan sonra icabı icra kılınacaktır.

Talebin üçüncü sene sonunda nazari ve ameli imtihanlardan aldıkları numaraları ortalaması birinci ve ikinci senedeki imtihanlarda aldığı numaraların ortalamasıyla birleştirilerek hepsinin genel ortalaması alınıp talebeye genel bir not verilecektir. Bu şekilde 13'ten 20'ye kadar olan ortalama numara almaya hak kazananlara Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından birer şahadetname verilerek talebe mezun olacaktır (Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893).

Disiplin, Ceza ve Mükâfat

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde, eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli bir parçasını disiplin oluşturmuştur. Mektebin yatılı olması, bitişiğinde numune çiftliği ile geniş arazilere sahip olması yanında Bursa şehir merkezinin dışında bulunması, öğrenciler üzerinde ciddi bir disiplin ve otorite kurulmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda mektep açıldıktan sonra Bursa gazetesinde yayınlanan talimatnamede (Bursa, 116, 16 R 1310/3 Nisan 1893) talebin görevleri ve uyması gereken kurallar teferruatıyla anlatılmıştır:

Talebe, mevsime göre tertip edilmiş vakit çizelgesine göre hareket etmelidir. Yani yataktan çıkıp, derse, müzakereye, yemekhaneye ve uygulamaya gitmek için boru, trampet, yahud düdük ile kendilerine verilen emirle işarete tamamıyla ve vaktiyle uymak zorundadır.

Talebe kendi yataklarını her sabah belirli vakitte düzeltmeye ve elbiselerini daimi surette temiz tutmaya ve bu hususta kendilerine verilecek olan emirleri ve tenbihleri tamamıyla yerine getirmeye mecburdur. Ayrıca öğrenciler dershaneleri, koğuşları ve yemekhaneyi münâvebeten temizleyeceklerdir.

Talebe, amirlerine ve muallimlerine itaat ve hürmet edeceği gibi birbirleri arasında da hüsn-i muâşeret eyleyeceklerdir. Muallimleri dershaneye girdiğinde ayağa kalkıp selamlayarak muallim tarafından otur emri verilmedikçe yerlerine oturmayacaklardır.

Talebenin gerek dersane ve yemekhanede ve gerek yatak koğuşunda ve müzakere zamanlarında birbirleriyle sohbet etmeleri, muallim ve mubassırlardan ruhsat almadıkça dışarı çıkmaları katiyen yasaktır.

Mektep içinde sigara içmek, dersane ve koğuşlarda yemiş ve buna benzer şeyler yemek ve saklamak katiyen yasaktır.

Mektebin civarında yaşayan kasaba ve köyde ailesi bulunan talebeye eğer velisinin rızası olur ise velisi nezdinde kalmak üzere yalnız Cuma geceleri ve kimsesi bulunmayan talebeye dahi Cuma günleri ruhsat verilecektir. Ancak mevcut talebenin yarısına bir hafta ve sınıfın kalanına diğer hafta müsaade olunacaktır.

Umumi imtihandan sonraki tatil esnasında ailesi yanına gitmeyen talebe mektepte geceleyecek, Cuma ve Pazar günleri arzu eder ise usulünce izin verilecek ve diğer tatil günlerinde çiftliğin ameliyatıyla meşgul olacaktır.

İzinli olan talebe dışarda edep ve terbiye dairesinde gezip tozacak, oturulması ve gidilmesi caiz olmayan yerlerde bulunmayacaktır.

Ziraat Mektepleri Nizamnamesine ve bu talimatın içeriğine mugayir hal ve harekette bulunan, derslerine devam ve vazifesine özen etmeyen, mektepte ve taşrada hüsn-i ahlâk ve edebini muhafaza eylemeyen talebe hakkında beş çeşit ceza uygulanacaktır. Bunların birincisi 24 saat kadar yemeksiz yalnız ekmek ve su vermek, ikincisi mezuniyetten mahrum bırakılmak, üçüncüsü heyet-i idare huzurunda tevbih ve tenbih, dördüncüsü tekdir-i aleni ve beşincisi tard'dır. Talebenin gerçekleştirdiği kabahatin derecesine göre birinci ve ikinci derecede olan cezalar müdürün ve ondan ötesi idare heyetinin kararıyla ve yalnız tard muamelesi hakkındaki karar ziraat-i umumi idaresine bildirilip onlardan alınacak izne göre uygulanacaktır (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893).

Ziraat Mektebi talebelerinden başarılı olanlar ise mektep idaresi tarafından mükâfatlandırılacaktır. Bu bağlamda müdür tarafından üç takdir nişanı verilecektir. Bunlardan birincisi aferin, ikincisi tahsin, üçüncüsü de imtiyazdır. Bir tahsin dört aferine ve bir imtiyaz iki tahsine eşittir. Elli aferin bileti kazanan talebeye mektep tarafından uygun bir hediyeye verilerek aferin biletleri istirdad olunacak ve hediyeye, bütün talebeler müdür ve muallimin muvâcehesinde mektep tarafından usul dairesinde verilecektir. Gerek mektep içinde gerekse dışında edebe aykırı harekette bulunmuş ve muallimlerine riayet etmelerinden dolayı hüsn-i ahlâk sahibi olan talebeye verilecek mükâfat aferin ile eşit sayılacaktır (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893).

Mezuniyet

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinde eğitimini başarıyla tamamlayarak mezun olan ve dereceye giren talebelere birtakım ödüller verilecektir. Bu kapsamda birinciliği kazanan talebeye seçilmiş heyet tarafından uygun görülürse 1 altın madalya ve 1500 kuruş, ikinciliği kazanan talebeye gümüş madalya ve 1000 kuruş

ve üçüncülüğü kazananlara da tunç madalya ve 500 kuruş verilmesi veyahut bu para ile kendisine arazi veya hayvan, alat ve edevat satın alınması kararlaştırılmıştır. Görülmektedir ki mektepten şahadetnamesini alarak çıkan talebelerin imtihansız olarak Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisine girmelerine hak verilmiştir. Tahsil süresini bitirip başarılı olan talebeye şahadetnameleri, ilgili nezaret tarafından verilmektedir (BOA., İ. MMS., 122/5225).

Bursa Ziraat Mektebi mezunları, Halkalı Ziraat Mektebinin talebe kadrosuna dâhil olmuşlardır. Yani Bursa'daki okul bir alt derecede olması nedeniyle aynı zamanda Halkalı'daki okula öğrenci hazırlamıştır. Örneğin II. Abdülhamid'in iradesiyle Bursa Ziraat Mektebinde tahsillerini tamamlayıp mezun olan üç Ermeni öğrenci, Halkalıdaki Ziraat Mektebine gitmek istemiş ve bunun için mürur tezkiresi talebinde bulunmuşlardır (BOA., DH. TMIK. M., 135/33). Yine Bursa'daki Ziraat Mektebinden şahadetname alan Ali Rıza Efendi, Halkalı Ziraat Mektebine kaydolmak için talepte bulunmuştur (BOA., BEO., 2422/181637). Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hem bir üst ziraat okuluna öğrenci hazırlaması hem de modern tarımı ülke sathına yaygınlaştırma konusunda harcanan çaba, Bursa Ziraat Mektebinin dönemin zirai eğitiminin temel taşıyıcılarında biri konumunda olduğunu gösterir.

Bursa Ziraat Mektebi ilk mezunlarını açıldıktan üç sene sonra 1894'te vermiştir (Erdönmez, 2003, s. 32; Sedad, 1934, s. 25). Ancak mezunlarla ilgili kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Örneğin vilayet salnamelerinde okulun açıldığı tarihten 1906-1907 ders yılına kadar şahadetname alan öğrenci sayısı 129, ertesi ders yılı ise 149 olarak verilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 597; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1325, s. 338). Quataert ise 1894'den itibaren Bursa'daki Ziraat Mektebinin her sene 24 ila 40 öğrenciyi mezun ettiğini, böylece 1908 senesi itibariyle toplam mezun sayısının 330'u geçtiğini ifade etmiştir (Quataert, 2008, s. 107).

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi Numune Çiftliği

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebine bağlı numune çiftliği ve araziler, eğitim-öğretim faaliyetlerinin uygulama alanı olmuştur. Okulun müfredatında yer alan derslerin bir kısmı uygulamalı olduğu için, çiftlik ve müştemilatıyla arazilerde işlenmiş, öğrenciler aldıkları teorik dersleri bizzat buralarda tatbik etmişlerdir. Böylece ziraat mektebi ve numune çiftliği, eğitim-öğretim faaliyetlerinde birbirini tamamlamıştır.

Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliğinde dönemin pek çok modern tarım araç gereçlerini ve çeşitli hayvanları görebilmek mümkündür. Nitekim pulluklar, çapa makineleri, orak ve çayır makinesi, pancar doğramaya mahsus makine, mısır danelemeye mahsus makine, saman yapar harman makinası, kaymak döğmeye mahsus Danimarka yayığı, yağ yoğurma teknesi, termometre, kaymak yoğurma aleti, civalı termometre ve barometre gibi modern tarımın gereği olan pek çok alat ve edevat ile demirbaş hayvan olarak; 5 çift öküz, 12 adet inek, 50 adet koyun, 4 kısarak ve 2 beygir kuruluş aşamasında çiftlikte bulunmaktadır (BOA., İ. MMS., 122/5225).

II. Abdülhamid döneminde Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, Halkalı Ziraat Mektebi ve Mülkiye Baytar Mektebi gibi müessesat-ı hayriye olarak kabul edilerek desteklenmiştir (BOA., ŞD., 591/6). Bu desteğin, mektebe

ve çiftliğe doğrudan yansımaları olmuştur. Nitekim Ziraat Mektebi diğer mekteplerde olduğu gibi dışarıdan getirilen araç gereçler ve materyaller bakımından gümrük resminden muaf tutulmuştur. Örneğin, mektebe ve çiftliğe gönderilen hurdebin, böcekçilik, meyve kurutmak, konserve yapmak, arıcılık ve kimyaya mahsus alat-edevat ve makine gümrük resminden muaf tutulmuştur (BOA., ŞD. 523/51). Yine numune çiftliğine Avrupa'dan çeşitli alat, edevat, araç gereç ve makineler getirilerek modern yöntemlerle tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Avrupa'dan satın alınarak Halkalı Ziraat Mektebinde uygulanan ve başarı gösteren meyve ve sebze kurutma makinelerinden Hüdavendigâr Numune Çiftliği için de satın alınması istenmiştir. Şöyle ki numunelerini göstermek için mayısta tedarik olunabilen muhtelif cins sebze ve meyvelerden birer miktarı kurutulmuş ve çekmece içerisinde özel memur ile padişaha gönderilmiştir. Ancak bunların yaz mevsiminde yetişerek kurutulanlar kadar nefis olmasa da sıradan kurutulanlara karşı daha iyi olduğu ve bir müddet suda bekletildikten sonra yenildiğinde lezzetinin tazesini fark olunmayacak derecede olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı Devletinin şöhretli meyve ve sebzelerinden bu makineler yoluyla yeniden istifade edileceği için makinelerin bir an evvel getirilmesi istenmiştir. Bu işlemlerin ziraat ıslahının önemli bir parçası olduğu ve Avrupa ve Amerika'da uygulandığı vurgulanmış ve neticede makinelerin getirilmesine onay verilmiştir (BOA., İ. OM., 2/56). Numune çiftliğinde bu konuda yaşanan bir başka örnek ise Paris'ten getirilen makinalardır. Okulun idare heyeti tarafından düzenlenen kararname ile Paris'teki Bilz fabrikasından tereyağı yoğurmasına, pancar doğramasına ve hububat kırma özelliğine sahip makinelerle bileği taşı getirilmiştir. Bütün bunlar, modern tarımın çiftlikte uygulanmaya çalışıldığını gösterdiği gibi hem hububat, hem mandıra hem de şeker üretimi açısından okulda ve numune çiftliğinde bazı girişimlerde bulunulduğunu göstermektedir (BOA., BEO, 1170/87699). Ertesi yıl da Marsilya'dan iki sandık içinde tulumba getirilerek gümrük resminden muaf tutulmuştur (BOA., ŞD., 591/6).

Numune çiftliğine Avrupa'dan sadece alat, edevat değil, araziye ekilecek mahsul de getirilmiştir. Örneğin çiftliğin açıldığı yılın ertesi senesi, Macaristan Ziraat Nezaretinden gelen heyet tarafından Sultan Hamid'e takdim edilen tohumlar Bursa Ziraat Mektebi çiftliğine ekilmiş ve mahsulatın örnekleri İstanbul'a gönderilmiştir (BOA., Y. MTV., 58/1). Aynı sene Amerika ve Avrupa'dan getirilen tohumlarla bir miktar sebze tohumunun da Bursa'daki ameliyat mektebine gönderilmesine karar verilmiştir (BOA., Y.EE., 46/8). Böylece numune çiftliğinde gerçekleştirilen uygulamalar, ülkedeki zirai faaliyetlere örnek olmuştur. Bundan başka mahsullerin üretiminde hava durumunu tespit etmek için çiftliğe bir hava değişim gözetleme merkezi kurulmuştur (BOA., ŞD. 518/8).

Bu dönemde gül yağı sanatının yayılması ve ihtiyacı karşılamaya yetecek gülfidanı yetiştirilmesi için iklimi ve arazisi müsait olan numune çiftliğinde gülfidanlığı kurulması ve bunun için gereken meblağın ödenmesi gündeme gelmiştir (BOA., ŞD., 520/46; BOA., BEO., 1095/82084). Nitekim okul arazisine bir süre sonra gülfidanlığı kurulmuş hatta yetiştirilen güller oldukça tutularak 1905 senesinde yüksek miktarda gül yağı talep edilmiştir (Talay, 2007, s. 200). Öte yandan çiftlikte yetiştirilen

gülfidanlarının Anadolu'da bulunan gül yetiştiricilerine gönderildiği, bu şekilde gülcülüğün memlekette yayılmasına hizmet edildiği görülmektedir. Öyle ki çiftlikte 1895 yılında beş dönüm gülistan bulunduğu bunun gülfidanı üretiminde yetersiz olduğu gerekçesiyle 20 dönüme çıkarılması söz konusu edilmiştir (Sarıçelik, 2016, s. 312-313). Gülfidanlığından başka çiftliğin arazisinde kuşkonmaz sebzesi ve çilek yetiştirildiği gibi nebatat-ı itriye'den sayılan ve Avrupa piyasalarında hayli yer işgal eden şerbetçi otunun da denemesi yapılmış ancak o tarihlerde ziraatına başlanmamıştır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 220, 221, 224).

Sultan II. Abdülhamid, hayvancılığın ülke sathında yaygınlaşması konusuna ilgi göstermiş ve bu konuda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler ziraat mektepleri ve bünyelerindeki numune çiftlikleri ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, at cinsinin ıslah edilmesi için Macaristan'dan getirilen kısrak ve aygırların durumuyla, vilayetlere gönderilecek iyi cins tavuk ve diğer kümes hayvanları numune çiftliklerinde yetiştirileceği için bu çiftliklerin ne durumda olduğunun kendine bildirilmesini istemiştir. Ayrıca İngiltere iyi cins hayvan yetiştirmede gelişmiş bir ülke olduğu için, Londra'dan hayvan yetiştirilme konusunda usta bir kişinin İstanbul'a gönderilmesi için girişimlerde bulunulmasını bildirmiştir (Hocaoğlu, 1998, s. 229, 230). Bunun yanı sıra hayvancılığa olan desteğini ziraat mektepleri ve onlara bağlı numune çiftliklerine doğrudan yardım edip hediye göndererek göstermiştir. Örneğin Bursa'daki Ziraat Mektebine özel bir ilgi göstererek yaverleriyle, bir vapur dolusu yüksek vasıflı at, sığır ve çeşitli ehil hayvanı göndermiş ve bunlar Mudanya'da karşılanmıştır (Talay, 2007, s. 199). Bu bağlamda okul kurulduğu ilk zamanlarda II. Abdülhamid tarafından çiftliğe hediye edilen dört baş boğanın sonradan doğanlarla birlikte sayısı altıya ulaşmış ve boğaların okulda idareleri zorlaşmıştır. Bunlardan ikisinin Selanik Ziraat Mektebine gönderilmesi düşünülmüş ancak buraya daha önce boğa gönderildiği için bunların üretilmesi için diğer vilayetlere gönderilmesine karar verilmiştir. Bu noktada Aydın ve Ankara'daki numune çiftlikleri henüz uygun olmadığı için boğalardan iki başının Konya ve Halep numune tarlalarına gönderilmesi uygun görülmüştür (BOA., İ. HUS., 17/85; BOA., BEO., 305/22806; BOA., BEO., 318/23828).

Hayvancılık konusunda bir başka örnek de tavuk ve yumurta yetiştirilmesi hususunda olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid, Hüdavendigâr vilayetine özel memurlarla horoz ve yumurta göndererek bunların horoz ve tavuk beslemeye meraklı olanlardan isteyenlere dağıtılarak tavuk ve yumurta çeşit ve miktarının çoğaltılması noktasında irade çıkarmıştır. Bunun üzerine Hüdavendigâr valisi tarafından II. Abdülhamid'e vilayet adına teşekkür edilmiştir (BOA., Y. MTV., 59/53). Böylece bir yandan evcil kuş olarak da nitelendirilen tavuk ve yumurtaların nesli çoğaltılmaya çalışıldığı gibi hayvancılık doğrudan padişah tarafından teşvik edilmiştir. Bu arada, süreç içerisinde padişah tarafından ziraat mektebine ihsan buyurulan evcil kuşların yumurtalarının üretilmeleri için meraklı olanlara ve ilgililere dağıtıldığı ancak bunların uzaklara gönderilmesi sırasında bozularak civciv çıkmayacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine hem ahalinin istifadesini sağlamak hem de öğrencilere tatbik ettirilerek üretim yapmak için Bursa Ziraat Mektebine Avrupa'dan 100 yumurtalık bir adet kuluçka

makinası getirilmiştir. Bu makine mektebe ait olup üretim gerçekleştireceği için gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Kuluçka makinası, tertometreli olup civcivlerin kurutulmasına mahsus makine, yumurtaları çevirmeye mahsus makine, civciv beslemeye ve yumurta muayene edilmesine mahsus bölümlerden oluşmuştur (BOA., ŞD., 520/5; BOA., BEO., 643/48152). Böylece hayvancılığın teşviki konusunda atılan adımlar, Bursa Ziraat Mektebine kuluçka makinesi kazandırdığı gibi modern hayvancılık yöntemlerinin uygulanmasına da katkı sağlamıştır. Bu arada ziraat mektebinde evcil kuşlar da ihmal edilmemiş, kurulduktan sonra numune çiftliğine II. Abdülhamid tarafından 72 adet güvercin hediye edilmiştir (BOA., Y. MTV., 60/26).

Mektebin Sosyal Yönü

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, modern tarım bilgisine sahip yeni çiftçiler yetiştirmeyi amaçladığı gibi ziraatla ilgili gelişmeler hakkında çiftçileri bilgilendirmesiyle de ciddi bir toplumsal işleve sahip olmuştur (Çiftçi, 2009, s. 303). Bu konuda yapılan en önemli icraat, okul idaresi tarafından vilayetin iklimine ve konumuna uygun olarak bir zirai takvim hazırlanmasıdır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 45). Ziraat işlerinin yıllık bir zamana göre ayarlandığı bu takvim, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i Evvel, Teşrin-i Sani, Kanun-ı Evvel, Kanun-ı Sani, Şubat aylarına ayrılmış ve ilgili aylar içinde de çeşitli konu başlıkları verilmiştir. Böylece okulun sadece örgün bir eğitim kurumu değil aynı zamanda Bursa ve yöresi için toplumsal bir fonksiyon icra ettiği göz önüne çıkmaktadır. Bu da dönemin eğitim politikalarının toplumsal gerçeklik ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Ziraat Mektebi kapılarını, Bursalılara ve şehre dışarıdan gelen ziyaretçilere açık bulundurmuş, hem öğrencilerin çalışmalarını izlemek hem de okuldaki araç gereçlerle zirai uygulamaları görmek için okula çeşitli ziyaretler gerçekleşmiştir. Böylece ziraat mektebi bir nevi şehrin vitrini haline gelmiştir (Kumaş, 2011, s. 128). Keza Bursa'ya çeşitli nedenlerle gelenlerin hazırladıkları hatıra eserlerdeki mekteple ilgili intibalarında bunu görebilmek mümkündür. Örneğin 1896'da Bursa'ya gelen Fatma Fahrünnisa Hanım, mektebi ziyaret etmiş ve gözlemlerini şöyle aktarmıştır:

“Numune çiftliği geniş bir ekili arazinin ortasında olup önünde bulunduğumuz zarif ve sağlam kâgir bina ziraat mektebiydi. Biraz ötede ahır binası ve diğer tarafta evcil kuşların kümesi bulunmaktaydı. Hepsini gezdik. Tertip ve düzenlerini alkışlamaya değer bulduk. Dönüş yolunda çiftlik arazisi içindeki bir tarlada çalıştıklarını gördüğümüz mavi gömlekli birkaç kişi adi tarım işçilerine benzemiyordu. Sanırım onlar ziraat mektebinin öğrencilerinden olup derslerinin uygulama kısmını gerçekleştiriyorlardı (Fatma Fahrünnisa Hanım, 2010, s. 35, 36).”

1890'ların sonunda İstanbul'dan Bursa'ya bisikletle gezi düzenleyen Ahmet Tevfik de Ziraat Mektebine uğramıştır. Okula varıp ziyaret edip edemeyeceklerini sorduklarında öğrenciler, “Siz değil hatta sıradan bir köylü de gelmiş olsa içini de dışını da tümü ile gezebilir. Kesinlikle serbesttir. Makine ve araç ve gereçlerini görmek için pek çok kimse gelip ziyaret ediyorlar” şeklinde cevap vermiştir. Ahmet Tevfik, hatıratında okulun dört tarafının yeşillik olduğunu tasvir etmiş ve özellikle tarım fenninin kendilerini tatmin ettiğini vurgulamıştır. Ahmet Tevfik, gördükleri şeylerin

kendilerine tümüyle yabancı geldiğini söylemekten kendini alamamıştır (Ahmet Tevfik, 2006, s. 38, 39).

Bu iki isim dışında 1895'te Bursa'ya gelen Dr. Şerafeddin Mağmumi, ziyareti sırasında mektebin binası hakkında da bilgi vermiş, üst katta yatakhane, alt katta yemekhane ve dersane bulunduğunu belirtmiştir. Binanın arka tarafında ise kümes, ahır, depo, gibi müstemilat vardır. Mağmumi'ye göre, mektep, en son sistemde tarım araç gereçlerine sahiptir. Kümeslerde her çeşit tavuk, ördek, güvercin olup dışardan isteyenlere yumurta verilmiştir (Şerafeddin Mağmumi, 2001, s. 56). Bursa'da bir süre mülki idadi müdürlüğü görevinde bulunan İhtifalci Mehmed Ziya Bey de, görevi sonrası Bursa'ya gerçekleştirdiği seyahatte ziraat mektebini ziyaret edip mektep müdürü Nesib Bey'in misafiri olmuştur. Ziyaretinde kendisine ikram edilen ve mektep mahsulü olan taze tereyağı, peynir ve yoğurttan yemiş ve bunları çok nefis bulmuştur (İhtifalci Mehmed Ziya, 2010, s. 60).

Yatılı ve ücretsiz olan mektepte, öğrencilerin çeşitli ihtiyaçları da karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun için her bir öğrenciye haftada 3 kuruş cep harçlığı verilmiş olup hamam ve berber ücreti de buna dâhildir. Öğrencinin kitap, kırtasiye, kalem vb. ihtiyaçları için de bütçe ayrılmıştır. Öğrencilerin yemekleri karavanayla verilmiş ve yemekte çorba ve meyve de bulunmuştur. Yine öğrencilerin elbise ve çamaşırları da okul tarafından karşılanmıştır. Bundan başka öğrencinin, yatak, yorgan ve yemek takımları da okuldan karşılanmıştır (BOA., İ. MMS 122/5225).

Ziraat Mektebi, Bursa'da düzenlenen sosyal etkinliklere de katılarak öğrencileri ve ürünleriyle boy göstermiştir. Örneğin okulun öğrencileri, II. Abdülhamid'in doğum günü kutlamalarına Bursa'daki diğer okullar ile birlikte katılmıştır (Bursa, 112, 17 Ş 1310/4 Şubat 1893). Bundan başka da Ziraat Mektebi, Bursa'da 1906'da düzenlenen sergide temsil edilmiş, mektebin çiftliğinde yetiştirilmiş tavuklar için ayrılan kafeste kuluçka makinası tanıtılmıştır (Kumaş, 2011, s. 145).

SONUÇ

II. Abdülhamid döneminde, Tanzimat döneminde hedeflenen ancak uygulanma imkânı çok sınırlı ve kısa süreli olan zirai eğitim konusunda önemli adımlar atılmıştır. Bir yandan zirai bürokrasi kurumsallaşma yoluna giderken diğer yandan tebaayı ziraat alanındaki modern gelişmelerden haberdar edip eğitim vermek üzere ziraat mektepleri açılmıştır. İstanbul ve vilayetlerde açılan bu ziraat mekteplerinin yanı sıra o bölgenin tarımsal özelliklerine uygun özel amaçlı ziraat eğitimi veren kurumlar da açılmıştır. Ayrıca bu mekteplerin yanında bulunan çiftlik ve arazilerde de uygulamalı eğitim yapılmaya çalışılmıştır. Yaşanan bütün bu süreçte, zirai modernleşme uğrunda gösterilen çabalar neticesinde, ülkede bir farkındalık oluşmaya başlamıştır. Zirai eğitimin akademik olarak sunumu, uygulamalı eğitim, örnek tarla ve çiftlikler, tarım uzmanlarının istihdamı gibi faktörler, tarımda modernleşmenin başarılacağına olan inancı artırmıştır (Quataert, 2008, s. 119).

Bu dönemde Hüdavendigâr vilayetinin merkezi olan Bursa şehrinin geniş ve verimli bir araziye sahip olması, iklimi ve konumu, dönemin zirai eğitim politikalarının uygulanabileceği bir yer olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Bursa'da kurulan Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, tarım

politikalarıyla eğitimin bütünleştiği bir kurum halini almıştır. Teorik ve uygulamalı eğitimin verildiği okul, II. Abdülhamid döneminde Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi ve Selanik Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebiyle birlikte zirai eğitiminin üçlü sacayaklarından biri olmuştur. II. Abdülhamid tarafından okula özellikle önem verilerek çeşitli hediyeler gönderildiği gibi Avrupa'dan pek çok modern tarım araç gereci getirilmiştir. Böylece Bursa'daki Ziraat Mektebi, ülkede modern tarım yöntemlerinin uygulandığı model bir mesleki eğitim kurumu halini almıştır. Adı zaman zaman değişikliklere uğrasa da eğitim-öğretim faaliyetleri Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde kesintisiz devam etmiştir. Bursa Ziraat Mektebinde eğitimi tamamlayanlar ülkenin çeşitli yerlerinde zirai hayata atılarak modern zirai tekniklerle işgal ettiği gibi bazıları da Halkalı Ziraat Mektebinde eğitime devam etmiş ve bir kısmı Avrupa'ya giderek uzmanlıklarını elde etmiştir. Bursa Ziraat Mektebi mezunlarından ziraat bürokrasisinde, çeşitli ziraat müdürlükleri ve Halkalıdaki mektepte müdürlük yapan isimler de çıkmıştır (Bursa Vilayeti Salnamesi, 1927, s.183).

II. Abdülhamid döneminin Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, inşa edilen, yerinde ve ana binası ayakta, kuruluş amacına uygun olarak bugün "Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi" adıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Mektebin ismine günümüzde "Hamidiye"nin eklenmesi, tarihi devamlılık ve mektebin kuruluş dönemindeki misyonuna uygun olması bakımından önemlidir. Bu bakımdan II. Abdülhamid döneminin Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, günümüzün ise Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, II. Abdülhamid döneminde inşa edilen ziraat mektepleri içerisinde tarihi varlığını ve misyonunu günümüzde devam ettiren tek okul olma özelliğiyle Türk eğitim tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

EXTENDED ABSTRACT

In this study, "Hüdavendigâr Agricultural Practice School and Sample Farm", opened in Bursa during the reign of Abdülhamid II, was analyzed. As part of the study, which shows a descriptive feature, by compiling the findings of the Agricultural School in Bursa, it was aimed to determine the place and importance of this school in modern agricultural education and training activities of the period. During the reign of Abdülhamid II, another agricultural school in the provinces was opened in Bursa in 1891 after Edirne and Thessaloniki. With the idea of training officers and experts for the future needs of the province, which was predisposed to agricultural activities as well as training the farmers who knew modern agriculture, the desire of Abdülhamid II to develop agriculture in the country was effective in the establishment of this school.

Hüdavendigâr Hamidiye Agricultural Practice School was established in the village of Karaman on the Mudanya road, 8.5 km from Bursa. The school, established in one of the best places of the Bursa plain, had 956 acres of land outside its building. The school was opened on March 20, 1891. The school building of Agriculture was perfectly decorated and there were a sample farm, stables, and warehouses next to it. A lot of machinery related to applied agriculture was brought from Europe as well as some animals supplied to the farm in time. The boarding school, which was free for the

students, consisted of three classes and had a quota of 60 students, all of whom are children of farmers. Over time, new compartments were added to the school, and an entomology department was opened in a separate building next to it. In the building opened in 1901, the students of the school were given theoretical and practical information on entomology.

During the establishment process of the school, it was seen that the principal and vice-principal staff were from the Armenian community. The existence of Armenian administrators in the school continued in the following years. The administrators of the agricultural school also served as teachers. Especially with the increasing number of education and training activities in the school and the works on the farm, the teachers on active duty were insufficient. Thereon, additional lessons were given to the principals. From the very beginning, the administrative and teaching staff of the school were tried to be formed from qualified and expert people in their field. The education period in the school was determined as 3 years and the lessons continued from the beginning of October to the end of June. July was the month of preparation for exams and passing exams, and the school had a holiday period from the beginning of August to the end of September. During the academic period, the school was open six days a week, and apart from holy, official days and nights, only Fridays were holidays. Non-Muslim students were also allowed to go to the city to worship from morning to noon on Sunday.

The courses were taught theoretically in the Agricultural School and its sample farm and were demonstrated in practice on the farm and its land. The practical part of each lesson was done by the practice teacher and gardener through the teachers who thought the theoretical part. The entrance and registration process of students who wanted to study at the school was subject to a series of rules. Discipline played an important role in the school's educational activities. The situation of being a boarding school, having large lands with sample farm next to it as well as being located outside the city center of Bursa as a school, required serious discipline and authority on the students. Some awards were given to the students ranking the highest who successfully completed their education in Bursa Agricultural School. The students who left the school with a diploma had the right to enter Halkalı Agricultural High School without any exams. Bursa Agricultural School gave its first graduates in 1894, three years after opening.

The sample farms and lands owned by the school became a practice area of educational activities. Agricultural activities were tried to be practiced with modern methods by importing various tools and machines from Europe to the sample farm. For example, some machines were imported from Paris. Besides, not only tools but also crops to be planted on the land were brought to this farm from Europe. For example, the following year after the farm opened, the seeds from Hungary were planted on the farm. Once again, some vegetable seeds with the seeds brought from America and Europe were sent to Bursa Agricultural School. Thus, the practices executed on the sample farm became an example of agricultural activities in the country.

Bursa Agricultural School aimed to educate new farmers with modern agricultural knowledge and also had a serious social function by informing farmers about agricultural developments. The most important action made on this issue is to prepare an agricultural calendar by the school administration in accordance with the climate and location of the province. The Agricultural School kept its doors open to residents of Bursa and visitors from outside the city, and various visits were made to the school both to observe the students' works and to see the agricultural practices with tools in the school. Thus, the agricultural school became a kind of showcase of the city. Also, the school showed up with its students and products by participating in social events organized in Bursa.

Hüdavendigâr Hamidiye Agricultural Practice School and Sample Farm, established in Bursa, became an institution where agriculture policies and education were integrated. Many modern agricultural tools were brought from Europe, as well as Abdülhamid II sent various gifts to the school with particular importance. Thus, the Agricultural School in Bursa became an exemplary vocational education institution where modern agricultural methods were applied in the country. Hüdavendigâr Hamidiye Agricultural Practice School of the Abdülhamid II period, built, on-site and its main building is still standing, continues its educational activities under the name of "Hamidiye Vocational and Technical Anatolian High School" in accordance with the purpose of its establishment today. Among the agricultural schools built during the period of Abdülhamid II, it has a special place in the history of Turkish education with the feature of being the only school that continues its historical existence and mission today.

KAYNAKÇA**1. Arşiv Belgeleri****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 101/7507; 1237 92758; 1171/87797; 2422/181637; 1170/87699;
1095/82084; 305/22806; 318/23828; 643/48152

Dahiliye Muamelat (DH. TMİK. M.): 135/33

İrade Hariciye (İ.HR.): 395/33; 395/23

İrade Hususi (İ.HUS.): 4/128; 17/85

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.): 122/5225

İrade Orman ve Maadin (İ.OM.): 12/15; 8/11; 9/13; 2/56; 7/4

Meclis- Vükela Mazbataları (MV.): 35/70

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.): 1103/62

Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.): 220/13

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 46/8

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.): 58/1; 59/53; 60/26

Şura-yı Devlet (ŞD.): 525/10; 534/75; 531/2; 519/32; 591/6; 523/51; 518/8; 520/46; 520/5

2. Düstur ve Salnameler

Düstur (1939). I. Tertib, c. VI, Ankara.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1307-1308.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1310.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1311.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1312.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1313.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1315.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1316.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1317.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1318.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1319.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1320.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1321.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1322.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1323.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1325.

Bursa Vilayeti Salnamesi, 1927.

Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1316.

3. Gazeteler

Bursa, 112, 17 Ş 1310/4 Şubat 1893.

Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893.

Bursa, 114, 22 R 1310/9 Nisan 1893.

Bursa, 115, 9 R 1310/27 Mart 1893.

Bursa, 116, 16 R 1310/3 Nisan 1893.

Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893.

Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893.

Bursa, 123, 13 Z 1310/30 Nisan 1893.

Bursa, 125, 27 Za 1310/12 Haziran 1893.

Bursa, 129, 3 M 1311/17 Temmuz 1893.
Hüdavendigâr, 1624, 20 B 1312/17 Ocak 1895.

4. Tetkik Eserler

- Ahmet Tevfik (2006). *Velosipet ile bir cevelan, 1900'e doğru İstanbul'dan Bursa'ya bisikletli bir gezi* (C. Kayra, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Akarlı, E. (1999). II. Abdülhamid: hayatı ve iktidarı, *Osmanlı ansiklopedisi* (C. II, s. 253-265). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Bursa İl Yıllığı (1973). Cumhuriyet'in 50. yılında Bursa (K. Kolukısa & M. Yörük, Haz.).
- Çeşme, V. (2014). Osmanlı'da ziraati modernleştirme sürecinde Halkalı ziraat mektebi (1892-1928): kuruluşu ve idari yapısı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XV(2), 39-80.
- Çiftçi, C. (2009). Hudavendigâr Hamidiye ziraat ameliyat mektebi. C. Çiftçi (Ed.), *Osmanlı modernleşmesi ve Bursa içinde*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yay.
- Erdönmez, A. (2003). Ziraat mektebi. *Bursa Araştırmaları*, 2, 32-33.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk maarif tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Eyice, S. (2000). İhtifalci Mehmed Ziya. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 21, s. 559-560). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Fatma Fahrünnisa Hanım (2010). *1896 baharında Bursa* (N. Özdemir, Haz.). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Gençoğlu, M. (2014). Sultan II. Abdülhamid'in yurtdışı eğitim politikası. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 33-73.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid* (A. Berktay, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Güran, T. (1999). Tarım politikası. *Osmanlı Ansiklopedisi* (C. III, s. 305-311). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Hasan Taib (1323). *Hatıra yahut mirat-ı Bursa*. Bursa: Hüdavendigâr Vilayeti Matbaası.
- Hocaoğlu, M. (1998). *İkinci Abdülhamid'in muhtıraları (Belgeler)*. İstanbul: Kamer Yay.
- İhtifalci Mehmed Ziya (2010). *Bursa'dan Konya'ya Seyahat* (Melek Çoruhlu, Haz.). İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.
- Kadıoğlu, S. (2005). Osmanlı döneminde Türkiye'de ziraat okulları üzerine notlar ve "Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 8, 239-257.
- Kaplanoğlu, R. (2006). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*. Bursa: Avrasya Etnografya Yay.
- Kepecioğlu, K. (2010). Bursa kütüğü. C. 1-4, (H. Algül & O. Çetin & M. Hızlı & M. Kara & M. A. Yediyıldız, Haz.). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Kumaş, N. (2011). *II. Abdülhamid döneminde Bursa'da sosyal hayat (1876-1909)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Nurdoğan, A. (2011). II. Abdülhamid döneminde devletin Kosova'da açtığı okullar. *Türk Kültürü İncelemeleri*, 25, 35-76.
- Oğuzoğlu, Y. (2010). Bursa Hamidiye ziraat mektebi ve bir uygulaması. *Bursa'nın köklü eğitim kurumları Bursa ziraat mektebi*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Sarıçelik, K. (2016). Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da gül tarımını teşvik politikaları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 47, 309-317.
- Sedad (1934). *Bursa 1934 yılı*. Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı.
- Şerafeddin Mağmumi, (2001). Bir Osmanlı doktorunun anıları yüzyıl önce Anadolu ve Suriye. (C. Kayra, Çev.). İstanbul: Büke Yay.
- Talay, A. (2007). *Eserleri ve hizmetleriyle II. Abdülhamid*. İstanbul: Armoni Yay.
- Toruk, İ. (2013). *Halkalı ziraat mektebi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

- Unat, F. R. (1964). *Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Üsküdarı, F. (1972). *Eski Bursa'dan notlar*. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yay.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım 1876-1909* (N. Özok Gündoğan & A. Z. Gündoğan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Vurgun, A. (2020). *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Yıldırım, M. A. (2013). Osmanlı'da ipekböcekçiliği eğitimi: Bursa harir darüttalimi ve darülharirlerin açılması. *Turkish Studies*, 8(5), 577-594.
- Yıldız, Ö. (2012). Halkalı ziraat mektebi'nin tarihçesi. *International Journal of Social Science*, 5(4), 293-306.